

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXIII. KÖTET. 7. SZÁM.

ANGOL IRODALMI HATÁSOK HAZÁNKBAN SZÉCHENYI ISTVÁN FELLÉPÉSÉIG

ÍRTA

FEST SÁNDOR

Felolvasva 1917. évi április 16-án

Ára 3 korona

BUDAPEST

1917

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.*

I. k. I. *Tel'fy*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'fy*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tárkányi*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász K.*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy F.*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akademiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbéry*: A keleti török nyelvről. 20 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — II. k. V. *Tel'fy*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — VIII. Gr. *Kuun G.*: A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. 40 f. — IX. *Szilády*: Magyar szófejtegetések. 20 f. — XII. *Szörényi J.*: Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. III. *Szabó I.*: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — V. *Finály*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VII. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. 20 f. — VIII. Dr. *Goldziher I.*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. Gr. *Kuun G.*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. *Brassai*: Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — V. Dr. *Goldziher I.*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. *Budenz J.*: A németországi philológusok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. (1873—1875.) — V. k. V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus I.*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VIII. *Barna F.*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre S.*: Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany L.*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — VI. k. I. *Mayr A.*: A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben. 20 f. — IV. Dr. *Goldziher I.*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. 20 f. — VII. *Bartalus*: Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna*: A mordvaiak történelmi viszontagságai. 40 f. — IX. *Tel'fy*: Eranos. 40 f. (1876.) — VII. k. VI. *Tel'fy*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VIII. *Ballagi M.*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. (1877—1879.) — VIII. k. III. Dr. *Genetz A.*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — VII. *Mayer A.*: Az úgynevezett lágy aspiráták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. (1879—1880.) — IX. k. I. *Budenz J.*: Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — III. *Ballagi M.*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. (1880—1881.) — X. k. III. *Hunfalvy P.*: A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics*: Értsük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi M.*: Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. Dr. *Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász K.*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisich M.*: Cationale et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. *Jakab E.*: Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich G.*: Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. 80 f. — XI. *Bartalus*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. — XIII. *Bartalus I.*: Újabb adalék a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — XI. k. I. *Hunfalvy P.*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Tel'fy*: Újgörög irodalmi termékek. 80 f. — III. *Tel'fy*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. Dr. *Pozder K.*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbéry*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy P.*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth B.*: Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. Dr. *Kiss I.*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldziher*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna F.*: Vámbéry Armin «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi M.*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbéry*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.) — XII. k. I. Dr. *Kont I.*: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. Dr. *Nagy*

* A hiányzó számok már elfogytak.

ANGOL IRODALMI HATÁSOK
HAZÁNKBAN
SZÉCHENYI ISTVÁN FELLÉPÉSÉIG

ÍRTA

FEST SÁNDOR

Felolvasta 1917. évi április 16-án

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1917

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BEVEZETÉS.

Dolgozatom célja az angol irodalmi hatások eredetének és kereteinek megállapítása azon kulturális érintkezések alapján, melyek Széchenyi István korát közvetlenül megelőzték. Régebbi századoktól öröklött hagyományok készítették elő bizonyos mértékig a magyar talajt az angol szellemi hatások befogadására. E hagyományok ismertetése elől nem térhettem ki. A református egyházi érintkezések belenyúlnak abba a korba, a 18-ik század két utolsó évtizedének korszakába, a mikor szellemi életünkben először észlelhetők az angol kulturális hatások nyomai. Az I. fejezetben az egyházi érintkezések rövid történeti ismertetése után tehát azon kérdésre keresek választ: mennyiben van az évszázados egyházi érintkezéseknek az általános kulturális hatások előkészítésében részük? Van-e a kettő között szoros kapcsolat?

A következő fejezetekben (II., III., IV.) azon angol-magyar érintkezéseket tárgyalom, a melyek az új irodalmi hatásokat megelőzik, megalapozzák és megerősítik. Az adatok lehető pontos mérlegelésével igyekezem az V. fejezetben az angol irodalmi hatások első nyomait, fokozatos térfoglalását, végül teljes meghonosodását kimutatni. Munkám itt bizonyos nehézségekbe ütközött: az új szellem terjedését csakis az irodalmi hatások első közvetítőinek együttes törekvéseiből tudjuk megmagyarázni. A kulturális hatás nem fűződik itt sem nagy névhez, se nem nagy nevekhez. Kisjelentőségű, sokszor jelentéktelen írók első megérzői és éreztetői a hozzánk eljutott szellemi áramlatnak. Sokszor igen aprólékos vonások kellettek az első angol irodalmi hatások történetének kereteihez.

A függelék, amely egymagában nagyobb terjedelmű dolgozatom általános részénél, az adatoknak tömegével támogatja

fejtegetéseimet. Itt is arra irányult minden igyekezetem, hogy olcsó elméletek helyett megbízható tájékoztatást nyujtsak. Adattaim kiegészítését, esetleges helyesbítését mindenkor köszönettel fogom venni. A függelékben Shakespeare hatásáról szoltam a legrövidebben. Alapos munkák teszik feleslegessé a részletezést. Némely lényegtelen kiegészítés mellett csupán arra szorítkoztam, hogy a shakespeare-i hatást dolgozatom kereteibe illeszszem.

Ez a munka nem tekinthető egyébnek, mint az angol-magyar szellemi érintkezések története legelső fejezetének. Természetszerűleg fogja majdan a második rész követni, a melynek egy nagyobb kor sokkal gazdagabb anyagát kell feldolgoznia.

E második rész: az angol irodalom hatása Széchenyi és a magyar romantikusok korában.

I.

REFORMÁTUS THEOLOGUSOK ANGLIÁBAN.

A 16-ik században is akad már theologus, a ki utazása közben útba ejti Angliát. Bod Péter feljegyzése szerint (Magyar Athenás, 1766. 241. l.) Skaritzza Máté 1571-ben jutott el «Angliába s annak nevezetes városaiba». Cél tudatosan azonban az angol egyetemeket csakis a 17-ik század harmadik évtizede óta keresik fel református theologusaink. Erdély politikai érintkezése Angliával (l. Angyal Dávid értekezését: Századok, 1900; Márki Sándor: Cromwell és Erdély. Erd. Múz. 18:15—37. l.) megszilárdította azt a kapcsolatot, a melyet a vallási érdek közössége teremtetett. Különben is diákjaink Hollandiából könnyű szerrel rándulhattak át Angliába. E szokás — úgy látszik — a 17-ik század első éveiben honosodott meg (v. ö. Pongrácz J.: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914; Irodtt. Közl. 19:484—5. l.; 24:19. l.), bár egyelőre nem vált általánossá. Angol-magyar érintkezésekről, ezeknek termékenyítő hatásáról csakis a 30-as évek óta lehet szó. De ezen régi hagyományok ellenére az angol szellemi élet hatása mintegy másfél századig kizárólag egyházi téren mutatkozik.

Medgyesi Pál és Tolnai Dali János megindítói a hazai pu-

ritán mozgalomnak, melylyel Angliában ismerkedtek meg. E mozgalom óta hagyományos nálunk református theologusoknak angolországi tanulmányútja. Medgyesi, Lorántffy Zsuzsannának udvari papja szóval és tollal küzdött a presbyteri, illet. a puritán felfogás mellett, több angol theol. művet fordított magyarra (l. Wurga-Zoványi: A keresztyén egyház történelme. Sárospatak, 1906. II. 426—7.), személyes befolyásával újra fel tudta éleszteni a mozgalmat akkor, a mikor hatalmas ellenfelek készülődtek annak teljes elfojtására.

Még fontosabb azonban Tolnai Dali János fellépése. Kilencz magyar társával, a kik az egy Molnár Jánost kivéve mind Hollandiából kerültek angol földre, 1638. február 9-én Londonban formális szerződést kötött a puritán eszmék terjesztésére (L. Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911). Az új felfogás meghonosításáért, népszerűsítéséért a legtöbbet tett Tolnai, a ki több évi angolországi tartózkodása alatt teljesen magába szívtá a puritán szellemet. Visszatérése után pedig daczolva egyházi és világi hatalommal Erdélyben és Magyarországon terjeszti az új eszméket. I. Rákóczy György fejedelem Sárospatakra küldi a merész újítót (1638), a kinek azonban ott csak rövid ideig (1642) van maradása. Tanait veszedelmeseknek tartják, őt magát zsinatok határozatai üldözik. Erdélybe siet, a hol Medgyesiben és Bisterfeldben pártfogókra talál. Úgy látszott azonban, hogy az újítók ügye elveszett. A szatmárnémeti zsinat, melyet Erdély püspöke, a nagyhatalmú Geleji Katona István hívott össze 1646-ban, Tolnai reformjait kárhoytatja, őt magát még papi állásától is megfosztja. Az egyház győzedelmeskedett az Angliából hozott új tanokon, melyeket később a világi hatalom is elnyomott. A fejedelem jól tudta, hogy a puritán mozgalomnak mekkora része volt az angol polgárháború felidézésében, fia, II. Rákóczy György elborzadva értesült az angolországi eseményekről, I. Károly ki- végeztetéséről. A konzervatívok könnyen nyerhették meg a maguk ügyének.

Erdélyben nem sokat remélhettek a puritánok. Annál többet várhattak azonban az özvegy fejedelemasszonytól, Lorántffy Zsuzsannától, a ki férje halála után Sárospatakon az új szellem hiveinek legbuzgóbb pártolója. Medgyesi Pál befolyása nem

gyöngült, tanainak még a fejedelemasszony ifjabbik fiát, a korán elhunyt Zsigmondot is megnyeri. Tolnai ismét tanít a pataki iskolában, Lorántffy Zsuzsánna alapítványai pedig megkönynyítik a református theologusoknak az angolországi tanulmányutát. A puritanizmus Sárospatakon vert először erős gyökeret, az angol-magyar érintkezések is jórészt a pataki collegiumból indulnak ki egy ideig.

Az új szellem azonban a Tiszán túl is hódít. Komáromi Csipkés György debreczeni lelkész 1662-ben lefordítja Amesiusnak «Angliai puritanismus» cz. munkáját, a melyet már 8 évvel ezelőtt tett át magyar nyelvre Telkibányai.¹⁾ Azóta Debreczen is hajlik az új tanok befogadására. A debreczeni theologus is sűrűn keresi fel az angol egyetemeket, akárcsak a sárospataki.

Az angol és magyar református egyházak érintkezése tehát, mely a puritán mozgalomig szórványos és inkább csak a véletlen műve, a 17-ik század közepe táján, de még inkább második felében hagyománynya válik. Ennyiben van a magyarországi puritanizmusnak a mi szempontunkból jelentősége. A hagyományt — még a mozgalom lezajlása után is — főleg a sárospataki, debreczeni és erdélyi református theologusok ápolják. A magyar diák otthonos az angol egyetemeken, Londonban, Oxfordban, olykor Cambridge-ben is. Ösztöndíjakat angol iskolák látogatásához kötöttek, viszont az angol egyház szívesen és ismételten segítette a magyar testvéregyházat.²⁾ A puritán mozgalom ismertette meg a két egyházat egymással; viszonyukat, érintkezésüket az érdekközösség tette bensőbbé.

Főleg Erdély kereste az érintkezés szálait (V. ö. Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. Bpest, 1905. IV. kötetének «Az independentizmus és presbyterianizmus» cz. fejezetét). Milton mondja: «A komoly és frugális Erdély is elküldi hozzánk nem ifjait, hanem férfait, hogy megtanulják nyelvünket és theologiai tudományunkat.» (Pongrácz József id. m. 5. l.).

¹⁾ Miskolczi Csulyak Gáspár 1651-ben megjelent «Angliai independentismus... fejettlen lábság» cz. könyvének (melyet belga írók után írt át) ellensúlyozására.

²⁾ Otrokoesi Fóris Ferencz 1676-ban hét társával utazik Angliába, hogy ott a király engedélyével segílyt gyűjtsön (Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái.).

Ezen érintkezések kétségtelenül jórészt Erdély politikájának következményei. A politikai viszonyok változásával mindinkább lazult a kapcsolat, bár teljesen sohasem oldódott fel.

Anglia és Erdély politikai és egyházi érintkezésének egy jellemző emléke Cserei Mihály adomája: «Szintén ezen esztendőben (1702) jöve vissza Constantinápolyból az angliai híres orátor Vilhelmus báró Paget, ki a német s török császárok között hét esztendeig fáradhatatlanul munkálkodván, Carlovicznál békességet szerzett vala; kit is mind a török provinciákban, mind itt, Erdélyben menvén által, mind Magyarországbán, Bécsben, az egész Imperiumban, egész Angliáig való utazásban nagy pompával, ágyúk lövésével excipiálának mindenütt. Erdélyben bėjővén, mint okos ember kitanulá a pápisták persecutióját a reformátusok ellen, és minden dolgokat írásban tevén, Bécsben a császárnak proponálja, aperte azt mondván: Ha felséged ezeket a dolgokat meg nem orvosolja, és az erdélyi reformátusokat tovább is engedi, hogy a pápisták üldözzék, bizony soha az angliai fegyver felséged mellett tovább a franczia ellen nem hadakozik. A császár minden jóra ígéré magát... Mikor Fejérvárott volnánk, az orátor az öcscsét oda küldé a Gubernium köszöntésére, a gubernátor ebédre marasztá. Bethlen Miklós, Apor István, a camerális commissio gróff Sceau is ott ülven asztalnál. A commissio elköszöne egy pohár bort az angliai királyné egészségeért, mikor Apor Istvánra kerüle az elköszönt pohár, minthogy Apor Istvánnak minden patronusa Kollonics cardinál vala, ő a cardinál egészségeért köszöné el a pohárt. Gróff Sceau megriasztja: Domine Comes, quid facit, quid nobis cum Cardinale Collonics, vivat Serenissima Angliae Regina, nam salus nostra est ex Anglia. Megijede a szegény Apor István, s más pohárt is kére be, s kettőt köszöne el az angliai királyné egészségeért. Akkor vevé eszében, még jobb ember is vagyon Kollonicsnál.»¹⁾ Ez a lord Paget több református theológussal találkozott nálunk, főleg Erdélyben, a kik Angliában voltak (L. Kropf L.: Chishull utazása hazánkban 1702-ben. Századok, 1903. 634—40. l.). Van róla adatunk, hogy öt magyar ifjúnak fogta pártját Oxfordban, 1703-ban (Pongrácz id. m.).

¹⁾ Cserei Mihály históriája. Újabb nemzeti könyvtár. Pest, 1852. IV. 310. l.

A mint látjuk, a vallási érdekek közössége erős kapcsolatot teremtett az angol és a magyar egyház között. Református lelkészek első közvetítői a 17-ik században hagyományyná vált ama szakadatlan érintkezésnek, a mely egyelőre elszigetelten csakis egyházi téren mutatkozott ugyan, de melyet a politikai kapcsolat főleg Erdélyben erőteljessé, bensővé tudott tenni. Ezen régi érintkezéseknek számtalan nyomuk van még a vázoltakon kívül. Csak a legérdekesebbeket említjük. Magyar ifjaktól fennmaradt az akkori Londonnak angol kultúrtörténeti szempontból is értékes leírása. Szepesi Csombor Márton 1618—19-ben utazta be Nyugat-Európát. A mit az angolok életéről és fővárosáról mond, hű megfigyelésre, józan ítéletre vall (Útleírását l. Szamota István: Régi magyar utazók Európában 1532—1770. Nagy-Becskerek, 1892. 141—57. l.). Említésre méltó Adami Jánosnak latinul írt, később angolra is lefordított verse London nevezetességeiről (1675). A Londonban megtelepedett magyarok közül híres volt Hunyadi János (1576—1650 kör.), a Gresham-college tanára, Jászberényi Pál, a kinek iskolája iránt még az angol király is érdeklődött (Figyelő. Szerk. Szana Tamás. Pest, 1873. 122—4. l., Szinnyi id. m.). Van tudomásunk két erdélyi főúrról is, a ki — mint a theológusok legtöbbje — Hollandiából rándult át Angliába. Haller Gábor 1632-ben töltött néhány hetet Londonban (l. Naplóját. Erdélyi történelmi adatok. IV. köt. Kolozsvár, 1862), Bethlen Miklós öcsésével és nevelőjével volt Angliában 1663-ban. Ottani tapasztalatai azonban kevés hatással lehettek rá. Hiszen csak annyit tanult meg angolul Leidenben, hogy épen ételt, italt kérhessen (L. gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. I—II. Pest, 1858).

E sűrű érintkezések még nem járnak általánosabb kulturális hatással, mert Angliában járt theologusaink érdeklődését teljesen az egyház kötötte le. Mégsem hagyhattuk említés nélkül e régi érintkezéseket. Szálaik a következő században gyűrűlnek ugyan, de azért tovább szövődnek. Hogy mint kapcsolódznak azután az angol szellemi élet, tudomány és irodalom hatásába, arról később lesz szó.

A hagyományos «peregrinálás» a 18-ik század folyamán sok akadályba ütközött. Mária Terézia rendelkezései a külföldi utazást még jobban megszigorították, olykor szinte lehetetlenné

tették (V. ö. Pokoly id. m. III. kötetét.). De a magyar diák elől a külföldet nem lehetett többé elzárni. A peregrináló theologusok száma jelentékenyen megfogyott ugyan, túlnyomó részük Németországba igyekezett (v. ö. Barcsa János: A debreczeni kollégium és partikulái. Debreczen, 1905. 84. l.), de azért Angliába is jutottak sokan. Erdélyben a Telekiek karolták fel a református theologusok ügyét. Bod Péter Magyar Athenásának ajánlásában olvassuk, hogy már Teleki Mihály küldött Erdélyből 18 év alatt 18 tanuló ifjat «a Belgyiomi és Angliai Oskolákba, látás, hallás tanulás kedvéért, megannyi ezer forintokból álló úti költséggel készítvén fel őket.» Fia, Sándor pedig 1704-ben a király engedélyeért folyamodott, hogy a nagyenyedi leégett iskola újraépítésére «Angliába Hitünk Sorsossainál» segítséget kérhessen. A Telekiek neve összeforrt az erdélyi ref. egyház sorsával. Az egyház és az iskola iránt mindig érdeklődtek,¹⁾ védelmük alatt, anyagi támogatásukkal nem egy ifjú került külföldi egyetemre. Figyelmük — mint láttuk — korán irányult az egyházi kapcsolat révén Angliára, de kulturális érintkezést ők is csak a 18-ik század végén keresnek, a mikor magyar szellemi életünk megnyílik az angol kultúra egyetemesebb hatásának is.

Erdélyből és Magyarországból, különösen Debreczenből a 18-ik század folyamán is, főleg annak második felében szokott egy-egy református ifjú Angliába peregrinálni. Townson Róbert 1793-ban Debreczenben négy-öt magyar emberrel találkozott, a ki angol egyetemen tanult. Hallott ő is azon szokásról, hogy a református theologus Hollandiába, Svájcba vagy pedig Angliába utazik tanulmányainak kiegészítése végett (Rob. Townson: *Travels in Hungary ... in the year 1793.* London 1797). Nevek és adatok helyett talán elegendő a leghíresebb theologusokat megemlíteni, a kik Angliában jártak. A debreczeniek közül Sinai Miklós, Szilágyi Sámuel, Benedek Mihály, Budai Ézsaiás neveit idézhetjük (Szinyeyi id. m.), a sárospatakiak közül a legismeretesebb Rozgonyi József, Csokonai barátja, a kiről Kazinczy is tudja, hogy «felszívta a valódi szabadság levegőjét Angliában» (Kaz. lev. XVI.

¹⁾ V. ö. Konecz J.: A marosvásárhelyi evang. ref. kollegium tört. Marosvásárhelyt, 1896. 512—5. l.

125). Külön említjük meg Uri Jánost, a Leidenből Oxfordba került híres orientalistát, a ki ott 1770-től másfél évtizeden át rendezgette a Bodleiana keleti kézirateit (L. Goldziher Ignácz értekezését: Akad. értek. a nyelv- és széptud. köréből. XX. 7. sz. Budapest, 1908). Egy szóval, az angol és a magyar egyház hagyományos érintkezései nem szűntek meg a 18-ik század végéig sem. Református theologusaink felkeresték még az oxfordi, cambridgei, olykor az edinburgi egyetemet abban a korban, a mikor Anglia kultúrájára irányul hazánk legjobbjainak figyelme.

Eredményeztek-e vajon e régi közvetlen érintkezések irodalmi hatást mi nálunk? Előkészítették-e a talajt ily hatás befogadására? Van-e szoros kapcsolat a hagyományos egyházi érintkezések és a 18-ik század végén először észlelhető angol irodalmi hatás között? E kérdésekre kell választ keresnünk.

A theologusok érdeklődése természetesen a vallásos irodalom termékeire irányult. Igen korán, már a 17-ik században fordítgatnak angol egyházi műveket, legnagyobbbrészt eredetiből. Ilyenek Medgyesi Pál, Kórocz György, Iratosi T. János, Debreczeni T. István, Diószegi Mátyás, Köleséri Sámuel, Nánási Lovász István, Petkó János, Patai (Balog) János stb. (L. a közelebbi adatokat Szinnyei id. m.). Később is szívesen fordítanak «angol doktorok» műveiből. Doddridge műveit lefordítja Tatai Ferencz (1761), Némethi Sámuel (1783), Mason egy munkáját pedig F. Öri Fülep Gábor (1792). Péczeli József, első költőnk, a ki angolul tudott, Mindszenti Sámuel, Péczeli körének tagja is fordítanak angolból. Bunyan munkája, a puritán szellem e híres terméke aránylag későn jelenik meg magyar köntösben (Bunian János: Keresztény utazás... Irattatott angliai nyelven... Mostan pedig annak német nyelvre való fordításából magyarra fordítottatott. Kolozsvár, 1777—8. II. kiad. 1782). E néhány példa elegendő annak megvilágítására, hogy bizonyos termékenység mutatkozik az egyházi munkák lefordításában. Annál meglepőbb a közöny a világi és szépirodalom iránt. Semmi nyoma annak, hogy Angliában járt diákjaink azt ismerték volna. Milton híres hitvédő írását ¹⁾ sokan olvashatták, ennek bizonyítéka a «De-

¹⁾ Joannis Miltoni: Angli pro populo Anglicano defensio, contra Claudii Anonymi, alias Salmasii Defensionem Regiam. Londini 1652.

fensio»-nak könyvtárainkban őrzött nagyszámú példánya (a budapesti egyetemi és múzeumi könyvtárban például összesen tíz), de az «Elveszett paradicsom» költőjét bizonyára kevesen ismerték. A francziás költők (Orczy, Bessenyei, Ányos) előtt nem említi nálunk senki sem. Református theologusaink az angol irodalom iránt akkor kezdenek érdeklődni, a mikor a Bécsből került áramlat költőink és íróink figyelmét Pope, Young, Milton műveire irányítja. Ekkor kezdték — sokszor az eredetiben — angol írók műveit olvasgatni. De irodalmi érdeklődésük néhány idézetben és fordításban kimerül. Pope költeményeit eredetiben olvasta Benedek Mihály,¹⁾ Szilágyi Sámuel (l. a függeléket) és mások, Fazekas Istvánról tudjuk, hogy Young «Éjszakáiból» ő is fordított, Hunyadi (Szabó) Ferencz debreczeni püspök Milton egy művét fordította (József eladatása, Pozsony, 1795), Robertson Tanárky János szólaltatta meg magyar nyelven, stb. De az említett angol írók a magyar irodalomban ekkor már ismertek voltak (v. ö. a függelékek), és e szórványos adatok legfeljebb azt bizonyítják, hogy református lelkészek voltak az elsők között, a kik angol irodalmi műveket eredetiben olvastak. Az új irodalmi izlés azonban nem tőlük ered, még Péczeli is, legtermékenyebb református pap-írónk, teljesen a bécsi áramlat hatása alá került. Theologusaink közvetlen érintkezései Angliával sokkal elszigeteltebb térre szorultak, semhogy az egyházi életen túl éreztették volna hatásukat. Szerves és éltető irodalmi hatások közvetítése szempontjából e régi, évszázados érintkezések meddőnek mondhatók.

De másrészt nem lehet tagadni, hogy bizonyos mértékig előkészítették a talajt angol kulturális és irodalmi hatások befogadására. Úgy találjuk, hogy különösen az erdélyi ref. egyház hagyományai olvadhattak be a felvilágosodás korában megindult áramlatba. A Telekiek régóta érdeklődtek az angol és a magyar egyház kapcsolata iránt,²⁾ tán nem véletlen, hogy három Teleki

¹⁾ Nehány sort idéz belőle egy régi emlékkönyvben: *Phylotheicum Symbolico itinerarium seu Vade Mecum Joh. Pap. Szaldobosy Transylvano Hungari. Ao 1773.* (A budapesti Bolváry-Zahn család tulajdona). Aláírása: M. Benedek, Student of Divinity. «At Basle, the 26. March, 1776.»

²⁾ Még 1817-ben is egy Teleki volt az (Teleki László), a ki a brit biblia-társaság védelmére kel (A brit és külföldi biblia-társaság százévi működésének és hatásának ismertetése. Debreczen, 1903. 18. l.).

fivér is látogatja meg Angliát, a mikor a külföldi utazás főnemeseinknél divattá válik. Egy másik erdélyi főnemesről, Székely Ádám borosjenői grófról, az erdélyi ref. iskolák gondnokáról († 1789) pedig tudjuk, hogy szintén járt Angliában (Szinnyei). Ez útról azonban nincsenek bővebb adataink.¹⁾ Lehet, hogy a későbbi erdélyi angломániának, mely javarészt a főnemesek köréből indult ki (Teleki, Wesselényi, Jósika, Kemény), talán van némi gyökere a régi egyházi és a még régibb politikai érintkezésekben is.

II.

KULTURÁLIS ÉRINTKEZÉSEK BÉCS ÉS ANGLIA KÖZÖTT.

Az egyházak hagyományos érintkezése bensőbb kapcsolatot az angol és a magyar szellemi élet között nem teremtett. A nemzet általános művelődésére, ennek a művelődésnek termékenyítésére, irányítására nem volt hatással. Anglia kultúrája tőlünk ködös távolban maradt mindaddig, a míg egy másik, az eddigi, elszigeteltnél hatalmasabb áramlat nem irányította nemzetünk szellemi vezetőinek figyelmét Angliára, annak sajátos műveltségére, nyelvére és irodalmára. Ez pontosan akkor történt, a mikor a nyugati kultúrának beszivárgása kezdődik Bécsen át Mária Terézia, de még inkább II. József korában.

A későbbi hazai angломániának, evvel együtt az angol irodalom közvetlen hatásának a gyökerét ebben a korban kell keresnünk.

Széchenyi Ferencznek angolországi úti naplójában (1787) tett megjegyzése szerint Anglia befolyása a kontinensre az 1763-iki párizsi béke óta van egyre növekvőben. Ez az új befolyás általános; mindenre, még a divatra is kiterjed. «Man fing an sich nach England zu kleiden, lernte seine Muttersprache, und ass seine Nationalspeisen», mondja Széchenyi. A kontinens Angliát azelőtt csak kevéssé ismerte, a szigetország

¹⁾ Székely Ádám fordította le (még pedig francziából) Locke-nak «A gyermekek neveléséről» szóló munkáját 1769-ben.

kezdődő hatása új, következményeiben és eredményében fontos közművelődési tényezőt jelentett nemcsak szomszédaink, hanem nemzetünk életében is.

1763 az az esztendő, a mikor Anglia és Ausztria között egy, az eddiginél jobb politikai viszony állott be. A 70-es években bizonyos közeledés mutatkozik, a melynek alapja Anglia azon törekvése, hogy Ausztriát eddigi szövetségésétől, a maga hagyományos ellenségétől, Franciaországtól elpártolásra bírja. Az 1783-iki versailles-i békekötés után a bécsi angol követek és főleg Harris lord e célja mindinkább nyilvánvaló (V. ö. Österreichische Staatsverträge. England. II. 1749—1813. Bearbeitet von Alfred Francis Pribram. Wien 1913). Csakis Kautitz ellenkezésén mult e terv megvalósítása, bármennyire kedvezett is egyébként II. József uralkodása az angol szellem terfoglalásának. A franciaországi események azonban véget vetnek az osztrák-francia barátságnak, Bécsben pedig az egyre növekedő angol befolyás érezteti hatását nemcsak diplomáciai és politikai, hanem közművelődési téren is. A napoleoni háborúk kora még inkább kedvezett e befolyás érvényesülésének. Az angol hatás, mely a 70-es, 80-as években kezdődött, a politikai események következtében egyre új erőt nyer a század utolsó és a 19-ik század első évtizedeiben.

Közgazdasági, kereskedelmi problémákkal foglalkozó munkák hívják fel először a bécsi körök figyelmét Angliára, annak fejlett iparára, virágzó kereskedelmére. Szinte ugyanakkor ébred az érdeklődés az angol jogi és alkotmányos viszonyok, a szigetország műveltsége, irodalma és nyelve iránt is. A 80-as évek felvilágosodásának szelleme pedig mindenben kedvezett az új áramlat terjedésének.

Taube Frigyes Vilmos (szül. Londonban 1728, mh. Bécsben 1778) volt az, a ki először utalt gyakorlati céltudatossággal Anglia közgazdasági viszonyaira (l. munkáit: Const. Wurzbach, Biographisches Lexikon. Wien, 1859—91. 43. köt. 122—3.); a bécsi politikai körökkel, különösen Seilern gróf londoni követével való személyes viszonya még nagyobb súlyt kölcsönzött szavának. Özvegye, egy nagyműveltségű asszony az angol nyelv és irodalom ismeretét terjeszti Bécsben és a 80-as években több érdeklődővel együtt megalapítja az «angol irodalmi klub»-ot.

(Megjegyezzük, hogy körülbelül ugyanakkor Londonban alakult egy «bécsi klub», a melynek tagja mindenki lehetett, a ki legalább hat hónapot töltött Bécsben. Széchényi Ferencz is volt vendége e klubnak. L. alább idézendő úti naplóját.) Míg Taube és az ő nyomán mások Anglia közgazdasági viszonyainak megismertetésével oktatták honfitársaikat, addig sokan Anglia politikáját, közjogi és alkotmányos viszonyait iparkodtak megérteni és másokkal is megértetni. Ez irány egyik legnevezetesebb híve később Gentz Frigyes (1764—1832; 1802 óta élt Bécsben), a nagynevű Burke lelkes tanítványa, a «mintaszerű angol alkotmány» magasztalója (l. munkáit Wurzbach id. m.).

Ez időben, pontosabban II. József uralkodása első felében észlelhető az első közvetlen angol irodalmi hatás Bécsben.¹⁾ Sokat fordítanak 18-ik századbeli költőkből, idézgetnek Swift, Pope, Churchill műveiből, hivatkoznak Bolingbroke-ra, Hume-ra, szívesen olvassák Robertson, Gibbon nagy történeti műveit, tanulmányozzák Adam Smith nemzetgazdaságtanát, gyönyörködnek Pitt szónoklataiban, egy szóval, széles utat nyitnak az angol szellem egyetemes hatásának. A 80-as években angol nyelvű művek jelennek meg, a melyeknek nagy olvasóközönségük volt. Sir Nathaniel Will. Wraxall, volt angol követ bizonyára nem ismételhette volna 1779-ben megírt szavát, hogy «az osztrák nemesség — úgy látszik — sohasem olvas és teljesen tájékozatlan az irodalomban».²⁾

A mi főnemességünk és főleg Angliába utazó főnemeseink Bécsben nyertek ösztönzést, hogy az új művelődési áramlatot hazánkba is tereljék, a hol — mint láttuk — annak bizonyos mértékig már megalapozott talaja volt. E kérdés fejtegetése azonban már más fejezetre tartozik.

¹⁾ Az angol irodalomnak Bécsre tett hatása még nincsen rendszeresen feldolgozva. Némi útmutatást nyújt Nagl-Zeidler «Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte» cz. m. II. 324--6. l. E fejezet adatait nagyrészt onnan vettem. V. ö. Euphorion II. 556. s köv. lapokon.

²⁾ Memoirs of the courts of Berlin, Dresden, Warsaw and Vienna, In the years 1777, 1778 and 1779. 2. vols. London, 1779.

III.

MAGYAR ÉRDEKLŐDÉS ANGLIA IRÁNT.

Majdnem ugyanabban az időben, a mikor az érintkezés számai Bécs és London között szorosabbra fűződnek, fordul a magyar érdeklődés is Anglia felé. Főuraink, nemeseink, a kiket az új áramlat Bécsben ismertetett meg a távoli sziget saját-szerű kultúrájával, voltak e korban közvetítői az angol-magyar érintkezéseknek. Figyelmük II. József korában irányul először Anglia felé. Az «érdekes»-nek tartott ország, a «boldog» sziget közvetlen megismerése természetes kívánság volt. A külföldi utazásnak végső célja akárhányszor London, a «világ csudája». ¹⁾ Az osztrák és az angol főváros közötti érintkezés megszabja még az útirányt is. De nem szabad megfeledkeznünk a göttingai egyetemről, a III. György angol király által 1737-ben alapított «Georgia Augusta»-ról, a melynek nem egy magyar hallgatója nyert ott ösztönzést Anglia megismerésére és beutazására. Göttinga sokszor közvetítő kapocs Magyarország és Anglia között, akárcsak a holland egyetemek a 17-ik században.

A magyar utazók angolországi utazásának emlékét több érdekes útleírás, napló és levél őrzi. A régi református theológusok komolyságához hasonlítható a magyar főúrnak — egy Széchényi Ferencznek, egy Teleki Lászlónak — ama buzgósága, hogy az idegen országban tanuljon. Csakhogy nem egyháza, hanem most már az egész nemzet javára. Anglia politikai és gazdasági, kereskedelmi és ipari viszonyai érdekelték leginkább a magyar utazót. Tudományos és irodalmi élete aránylag kevesebb hatással volt rá. De nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az angol irodalomnak évtizedekre kiterjedő hatása magyar költészetünkben sohasem lett volna igazi, szerves hatás azon közvetlen angol-magyar érintkezések nélkül, a melyek egy általános szellemi áramlatnak jártak nyomában. Az angol kultúra általános hatásától nem lehet az irodalmi hatásokat elkülöníteni. A maga helyén erről még bővebben lesz szó.

¹⁾ Csokonai: Új esztendei gondolatok cz. versében nevezi így.

A mikor Széchényi Ferencz 1787-ben emlékezetes útjára kelt, a magyar név nem volt ismeretlen Londonban. Reviczky Károly, londoni követünk (1786 óta) nagyírú orientalista volt, a kit az angol tudomány is kellő megbecsülésben részesített. Házát majd minden nevesebb magyar fel szokta Londonban keresni.¹⁾ Itt emlékeztetünk Uri Jánosra, a ki ugyanabban az időben Oxfordban rendezgette a híres keleti kéziratokat.

Ismeretes a londoni tudományos körökben Vay Miklós báró is. A Royal Society tagjává választotta ép azon gyűlésén, a melyen Széchényi Ferencz is jelen volt (l. Széchényi utinaplóját). Megemlékezik erről a kitüntetésről egy magyar lap is.²⁾ Vay feleségétől tudjuk (Baronin Johanna von Vay, geborene Freiin von Adelsheim, Wien, 1864), hogy férje a bécsi mérnöki akadémián tanult, a honnan Franciaországba készült. Felsőbb biztatásra megváltoztatta tervét és Angliába utazott 1785-ben. Két évig marad ott és azután sok tapasztalattal, mezőgazdasági mintaeszközökkel tér vissza hazájába. Hetekig tanulmányozta a gazdaságot Lansdowne³⁾ birtokán, jó ismerőse volt Banks-nek, a Royal Society elnökének. A mikor pedig 1792-ben harmadszor utazott Angliába, felkereste Young Arthur⁴⁾ híres mezőgazdaságát is Yorkshire-ben.

Vay báró azonban még más iránt is érdeklődött. Pestet Budával álló hiddal akarta összekötni és a mint neje írja (id.

¹⁾ Reviczky barátja volt Sir Will. Jonesnak, a keleti tudomány egyik alapvetőjének (Goldziher Ignác: Keleti tanulmányok magyar bibliographiájához. EPhK. 1880: 113—29. l.). Levelezésüket l. The Works of Will. Jones. 13. kötet. London, 1807.

Csokonai ismeri és idézi is Jones «Poëseos Asiaticae Commentariorum libri sex» cz. művét (l. «Az ázsiai poesisről» cz. értekezését), tud Reviczky Károly «Specimen Poëseos Persicae» cz. könyvéről, a melyet Széchényi Ferencztől kér kölcsön (Erd. Múz. 22: 438. l.). Kölcsey is ismeri. L. levelet Szemere Pálhoz, 1813. jún. 11. (Minden Munkái. IX. 199.).

Reviczky Károly a Mária Terézia által alapított bécsi keleti akadémiában nyert ösztöndíjazott tanulmányaira.

²⁾ Hadi és más nevezetes történetek. Béts. I. 43—44. «Az angol bölcses társaságukba vették báró Vay Miklós ingenieur kapitányt...»

³⁾ Kazinczy: Erd. Lev. VII. levél. Lansdowne és Banks életrajzát l. a Dict. of Nat. Biogr.-ban.

⁴⁾ Young Arthurra vonatkoz. l. a Dict. of Nat. Biogr.

m. 77. l.), röviddel halála előtt (1824) még az az öröm érte, hogy a nádor megüzente neki: gondolnak egy ilyen lánczhíd építésére. Még tervrajzot is küldött, a melyet Kudriaffsky János őrnagy hozott magával Angliából.¹⁾

Vay Miklós széleskörű érdeklődésével, czéltudatos buzditásával mindenesetre Széchenyi István egyik előzője. Egyik unoka-öccséről, a Párisban elhunyt Vay Józsefről is tudjuk, hogy több évet töltött Londonban (Kazinczy: Erd. Lev. VII. levél.).

1787-ben, néhány hónappal Széchenyi Ferencz előtt, járt Angliában Berzeviczy Gergely, híres nemzetgazdasági írónk. Két hónapot töltött Angliában, főleg Londonban. Egy rövid kirándulás után, melyet Oxfordba, Blenheimbe, Stowe-ba tett, május 30-án visszautazott hazájába. Berzeviczy göttingai tartózkodása alatt tanult meg angolul (Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest, 1902. 28. l.), ott ismerkedett meg három angol herceggel. Belga és bécsi utasok társaságában indult Angliába. A szabad ország és a komoly nép mély nyomot hagyott lelkében. Anyjához írt leveleiben a legnagyobb elragadtatás hangján szól tapasztalatairól. «England ist sicher das interessanteste Land der Welt, sowohl was die Nation, die Verfassung und Regierung, die Industrie und den Handel betrifft», írja máj. 4-én (Berzeviczy Aladár: Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert. Leipzig, 1897. 60—1. l.). Meleg érdeklődése Anglia politikai, de még inkább gazdasági viszonyai iránt később sem hagyta el. A Tud. Gyűjtemény 1822-iki évfolyamában (V. 65—6. l.) a következőket olvassuk angliai útjáról: «Berzeviczy (Londonban) mint August, Erneszt és Adolf Princeknek ismérőse, a királyi Udvarnál megkülönböztetéssel fogadtatott. Tudós földije Reviczky, ki akkor Londonban Austriai követ volt, sok interessáló esméret-segekre nyújtott alkalmatosságot... Angliában négy²⁾ hónapig mulatott, melly idő alatt nemes, embert szerető szíven el törülhetetlen bényomást tett az Angliai népnek szerencsés, s magát

¹⁾ Kudriaffsky János (1782—840) szintén a bécsi mérnöki akadémia növendéke. Az osztrák kormány 1823-ban küldte ki Angliába a hídépítés tanulmányozására. Wurzbach: XIII. 303. l.

²⁾ Ez tévedés. Két hónapot töltött ott.

jól bíró állapotja. Hasonló szerencsében kívánta volna ő hazánk népét is részesíteni s azolta Magyarország kereskedésének előmozdittatása, s a magyar paraszt sorsának megjavítása két legkedvesebb ideája».

Berzeviczy az első nemzetgazdasági írónk, a ki a «smithianismus» alapján áll (L. Nemzetgazdasági Szemle. Bpest 1877. IV. füzet. Kautz Gyula: Nemzetgazdasági első remekíróink. I. Berzeviczy Gergely emlékezete.). Smith Ádám elmélete ismeretes volt ekkor Bécsben is, munkáit német fordításban mindenfelé olvasták. Berzeviczy munkáin (De Industria et Commercio Hungariae, Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels...) is félreismerhetetlen Smith hatása.

Megemlítjük még, hogy Berzeviczy Gergely egy rokona, Berzeviczy Albert — nyilván Gergely hatása alatt — három évtizeddel később utazott ki Angliába (Ez útról l. Tud. Gyűjt. 1820. VI. 66—7.).

A legnevezetesebb és eredményében is legfontosabb Széchényi Ferencz utazása 1787-ben. A korai angol hatás jórészt az ő nevéhez fűződik; tekintélye, befolyása súlyt adott szavának. Széchényi pedig lelkes csodálója volt Anglia nagyságának. Lehet, hogy már a Theresianumban töltött idő alatt is (1772—4) ismerkedett meg az angol nyelvvel, hisz a Theresianum volt növendékei közül ²⁾ sokan kerültek ki, a kik később az angol kultusz terjesztői voltak nálunk is, Ausztriában is, lehet, hogy Denis egyénisége volt rá hatással, a kinek Széchényi Ferencz legkedvesebb tanítványa, — arra nézve nincsen adatunk, hogy a magyar főúr figyelme mikor irányul először Angliára. Valószínűleg akkor kezdődött az érdeklődése, a mikor a Bécsben megindult áramlat feltárta az eddig oly kevésbé ismert ország politikai és gazdasági nagyságát. Az új szellem hatása alá kerül ő is.

¹⁾ Dessewffy József gróf ford. le magyarra. Érdekes, hogy a bécsi kongresszuson ép az angol politikusok nem fogadták szívesen e fejtegetéseket. L. erről: Figyelő XVI. 141—8. l.

²⁾ L. a névsort «Album des k. k. Theresianums 1746—1880.» Max Freiherr v. Gemmell-Flischbach, Wien, 1880.

Az angol viszonyokról Wendeborn¹⁾ könyvéből tájékozódik, mely pontos rajzát adja az angol politikai és gazdasági életnek, Anglia nevezetességeinek, a nemzet jellemvonásainak. Alapos készülődés után neje társaságában 1787. aug. 23-án indul útra. Vele volt titkára, Ribini János Dániel, a ki műveltségénél, nyelvismereteinél fogva alkalmas volt az úti tapasztalatok feljegyzésére. Széchényi e feljegyzések alapján ismertető könyvet akart írni Angliáról.²⁾

Göttingán, Belgiumon át jutnak Londonba. Széchényi csak néhány napot tölt az angol fővárosban és azután a gyárpar és a mezőgazdaság legfőbb góczpontjait keresi fel. Yarmouth, Norwich, Cambridge, Leicester, Nottingham, Sheffield, Leeds, Carlisle, Edinburg és Glasgow útja legfőbb állomásai. A legnagyobb érdeklődéssel viseltetik a gyárak iránt. Úti naplójában (*Descriptio itineris seu peregrinationis C. Francisci Széchényi, per Germaniam, Belgium, Galliam, Angliam et Scotiam, Anno 1787. A Nemz. Múz. Széchényi-levéltárában.*) részletes leírások, pontosan kidolgozott rajzok mutatják Széchényi érdeklődésének irányát. Behatóan tanulmányozta Anglia fejlett mezőgazdaságát is. Ő is — épen úgy, mint Vay Miklós — több gépet vitt magával haza, mert ismereteit és tapasztalatait otthon gyümölcsoztetni is akarta.

A gyárpar, kereskedelem és nemzetgazdaság kérdései érdeklik leginkább Széchényit Angliában. Edinburgban felkeresi a nagy nemzetgazdaságtani klasszikust, Smith Ádámot és megelégszik avval, hogy legalább néhány perczig beszélhetett «ama nagy férfiúval». Berzeviczy Gergelyen kívül ő terelte nálunk a legnagyobb czéltudatossággal a figyelmet Smith tanaira.

Londonba visszatérve — úgy látszik — az ország politikai

¹⁾ Der Zustand des Staates, der Religion, der Gelehrsamkeit und der Kunst in Grossbritannien, von D. Gebh. Friedr. Aug. Wendeborn, Prediger in London. Berlin I—III. 1785. IV. 1788. — Széchényi Wendebornnal találkozott is Londonban. L. útinaplóját.

²⁾ Széchényi Ferencz utazására vonatkozólag l. Fraknói Vilmos: gróf Széchényi Ferencz (Magyar tört. életrajzok. Bpest, 1902) és B. Szabó László: A Széchényi család története (II. Bpest, 1913. 307—10. l.) cz. műveit.

viszonyai, alkotmánya érdekelték leginkább, bár úti naplójában feltűnően kevés a politikai vonatkozású megjegyzés. Anglia tudományos, irodalmi viszonyairól is hallgat, bár van róla adatunk, hogy Sir Joseph Banks tudós körében ő is megfordult. Nagymennyiségű könyvet vásárolt Londonban (Ribini 1788. ápr. 22-én értesíti, hogy egy láda könyv érkezett Angliából), felkeresi Hume sírját, meglátogatja Robertsont, «V. Károly történetének ismert szerzőjét», Sheffieldben Shakespeare Othellóját látja a színpadon, egy szóval, az angol szellemi élet iránti érdeklődésének jelei útinaplójában is találhatók.

Széchenyire négy hónapig tartó angolországi útja mély és tartós ¹⁾ hatással volt. Ismereteivel, széleskörű tapasztalataival leghivatottabb terjesztője az angol kultusznak minálunk. A magyar és főleg a dunántúli írókra való személyes hatását egy másik fejezetben fogjuk kiemelni. Útjának legfontosabb eredménye azonban az, hogy fiára örökség gyanánt hagyhatta Anglia kulturális nagysága iránti lelkes érdeklődését.

A Széchenyieken kívül leginkább az Esterházy-családban hagyományos az érintkezés angol arisztokrata-körökkel. Reviczky már 1770-ben tud egy Esterházy hercegnőnek Lady Spencerrel való benső barátságról ²⁾ és az Esterházyak később még több összeköttetést tartanak fenn Angliával. Gazdagsággal, külső fényvel teszik a magyar nevet ismertté. A család két tagját emeljük ki e helyen: Miklós herceget (1765—1833), a tudományok és művészetek e lelkes pártolóját, a ki 1803-ban hozott magával gőzgépet Angliából (Bright, 346—7. l.), és Esterházy Pál Antalt (1786—1866), a ki 1806-ban követségi titkár Londonban. 1815 óta pedig az angol regensherczeg határozott kívánságára londoni nagykövet, mely állásában egészen 1842-ig megmaradt. Gazdagságáról, fényűzéséről híres az angol fővárosban is. ³⁾ Valószínűleg ő Thackeray «magyar nábob»-ja a «Hiuság vásárá»-ban (Vanity Fair. XLIX.). A magyar írókra azonban kevés hatásuk volt az Esterházyaknak.

¹⁾ L. Robert Townson (42. l.) és Bright (Chapt. XII.) feljegyzéseit.

²⁾ The Works of Will. Jones, London, 1807. I. 148. l.

³⁾ V. ö.: «A gárdisták Londonban, Eszterházyval» cz. szonettet. Szépl. lit. Ajándék 1824: 112. l.

1787-ben, abban az esztendőben, a mikor annyian utaztak Magyarországból Londonba, rándult át Göttingából, István öcsse és Riedl Theophil társaságában Teleki László gróf (l. Tud. Gyűjt. 1823. I. 87—106. l.). Családja hagyományainak megfelelőleg leginkább kulturális intézmények iránti érdeklődött. A londoni tudós társaságokat sűrűn kereste fel (v. ö. T. L.: Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Pesth, 1810), az angol tudományos életet igen sokra tartotta. «A mintegy különös Világot formáló nemzet (t. i. az angol) a tudományokban majd minden nemzetek előtt vagyon, legalább utánna egyiknek sem», mondja Esdeklései-ben.¹⁾ Úgy látszik, ő rá is hatott Banks, a Royal Society elnöke, kinek áldozatkészségéről, tudásáról a legnagyobb elismeréssel szól (119—20. l.).

A tudományon kívül leginkább az angol politikai élet kötötte le figyelmét. Még angol szokást is szeretne Magyarországon meghonosítani: «Állítsunk fel közöttünk az Anglusok módjára olyan Társaságokat, a mellyekben ifjabb Hazámfiak egybe-gyűlvén, az ország gyűlésén eléfordult, vagy eléfordítandó Tárgyakat elé vegyék, azokat egy más között rövid, de ki dolgozott munkákban megdisputálgassák: ezen módnak az Anglusok között oly nagy foganattja volt, hogy eleitől fogva a nevezetesebb Oratoraik ezekben formáltattak» (179. l.).

Teleki László egy öcsse, Teleki József²⁾ tizenhárom évvel később járt kinn «a szabadság hazájában». Útjáról több érdekes adatot őrizett meg Döbrentei Gábor (Teleki József élete. Erd. Múz. 1818. X.). Tőle tudjuk, hogy József is volt Banks-nél, az ahhoz hetenként odagyűlő tudósok társaságában, «öszönére szolgált az angol parlamentnek kétszeri látogatása», a hol Pitt-nek «hevesen zengő beszédét» hallhatta. Londonon kívül még egynéhány nagy gyári és kereskedelmi várost látogatott meg.

Itt említjük meg, hogy Teleki József, az Akadémia későbbi elnöke is járt Angliában 1815-ben.

Az angolországi utazás meglehetősen általános lehetett.

1) A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései: gr. Teleki Lászlónak, Pesten, 1806. 266. l.

2) László, István és József id. József († 1796) fiai. Nagy Iván: Magyarország családjai. XI. 89.

Tudunk más főurakról és nemesekről is, a kik ez időben — a 18-ik század végén és a 19-ik század elején — kinnjártak. Herczeg Grassalkovich — úgy látszik — különösen az angol kereteket tanulmányozhatta ez általánossá vált divat hazájában (v. ö. Dessewffy levele Kazinczyhoz; Kaz. lev. XIII. 176. l.), ott járt Brunswick Ferencz, a kitünő gazda is, a ki azután martonvásári otthonát úgy rendezte be, hogy az angol utazó Angliában képzelhette magát (Bright), a «boldog», sokat csodált szigeten járt, tanult és tapasztalt Forray András báró, a későbbi csanádi főispán is (V. ö. Pónori Thewrewk József: Soborsini báró Forray András, csanádi főispán emlékezete. Pozsony, 1843. 3. l.).

Külön említést érdemel Sándor István. 1787-ben szemlélgette London nevezetességeit, az angol élet sajátos vonásait. «Sokféle» című gyűjteményében (Sokféle. Írá és egybe szedé Sándor István I—XII.) szívesen mesél el jellemző adomákat, apró történeteket az angol nép életéből. Saját élményeinek részletes rajzát adja leveleiben: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött Levelei Győrött. 1793 (X—XIV. lev.), figyelme azonban kiterjed az irodalomra, a «sok derék philosophusra», költőre és íróra is (307—8. l.). Elmeséli még azt is, hogy «ama hires Siddont» látta «Sakspeár» «Rómeó és Júliá»-jában.

Sándor egyike az első magyar íróknak, a ki az angol irodalom iránt érdeklődni kezd.

Íme, II. József korától s főleg 1787-től kezdve az angol-orosz tanulmányút nálunk szokássá válik. Főnemeseinknek az eddig ismeretlen ország iránt felébredt érdeklődése erősen suggestív hatással volt másokra is. Az angol-magyar érintkezés első szálai a 18-ik század végén szövődtek. Szellemi életünk pedig szívesen szívtá magába az angol kultúra termékenyítő hatását, mert Anglia megvalósította azt, a mi örök ideálként lebegett nemzetünk legjobbjainak szeme előtt: az alkotmányos szabadságot, mert a sziget gazdasági jóléte, fejlettsége haladásra, részben utánzásra készítette arisztokratáinkat, az angol-magyar érintkezések közvetítőit. Új perspektívája nyílt meg annak a magyar főurnak, a ki a parlamentben Pitt szavát hallgatta, a ki egy Bankstól, Lansdownetól, Smithtől Anglia jólétének, gazdasági nagyságának titkát tudakolta. Látóköre tá-

gult, a hazai viszonyokkal való összehasonlítás a haladás szükségességét mindenkiel érezte és csak egy Széchenyi István akaratereje hiányzott még, hogy az angol-magyar érintkezés, közművelődési életünk ez új mozzanata nemzetünk számára valóban gyümölcsöző legyen.

Nem szabad azt hinnünk, hogy csak az Angliában utazott főurainkat kapta meg az új szellem. Az angol divat hódítása nagyobb arányú. A nyelvet sokan tanulhatták: Pászthory Sándorról, Fiume kormányzójáról tudjuk, hogy angolul folyékonyan beszélt, az arisztokraták körében is sokan tanulták az angol nyelvet. Van adatunk arról is, hogy angol cselédek, lovaszokat tartottak. Barcsay Ábrahámné, gróf Bethlen Zsuzsánna tán már 1778-ban említi «anglus cselédjét» (Irod. Közl. 1893: 344. l.), Vitzay grófnak, a híres numizmatikusnak 1793-ban nemcsak angol lovai, hanem angol lovásza is vannak (Townson, 50. l.), Károlyi József, Szatmármegye főispánjának beiktatási ünnepélyén «Anglus lovasokról» szól Farkas András, a ki alkalmi versében még más «anglusokról» is tud:

«A Comédusok közt voltak tíz Anglusok,
Idegen lárvájú szörnyű Bétsikusok.
Ezek pródnakáltak oly képtelenséget,
Mely felülhaladta az Emberiséget»...¹⁾

Az angol divat ez időben még a kertészetre is kiterjed. A dunántúli főnemesek — Széchenyi, Eszterházy — a kezdeményezői ez új divatnak, melyről egykorú lapokban, levelekben számtalanszor olvashatunk. Feltűnt az még itt járt angol utazóknak is (Bright) és Kazinczy teljes joggal mondhatta: «Most mindent megszállott a gonosz lélek Anglus kertet ültetni.» (Hazai Tudósítások, 1806. 28. sz.).

Az angol «high life» rendkívüli gyorsasággal hódított főuraink körében. Azonban tévedés volna azt hinnünk, hogy ez az új áramlat külsőségek utánzásában kimerült. Célta és irányt

¹⁾ Páratlan és példát nem ismerő... n. Károlyi szék építő gyűlés. Szatmár vármegye főispánjának (Károlyi József) beiktatására. 1794-ben készítette Farkas András Károlyban. Az első lóversenyt — angol mintára — Hunyady gróf rendezte Ürményben (Bright 105. l.).

tudott annak adni egy Széchényi Ferencz, egy Festetich György ¹⁾ erkölcsi komolysága. Az ő buzgóságuknak volt első-sorban köszönhető, hogy a magyar angломánia, mely legerősebb gyökeret Dunán túl vert, valóban teremtő tényezőjévé lett köz-művelődési életünknek.

Főuraink érdeklődése Anglia iránt egyik tünete az új áramlat hódításának Magyarországon. A nagy vonásokban vázolt tömeges érintkezéseknek ²⁾ nemcsak politikai és gazdasági, hanem szellemi életünkre, költészetünkre és irodalmunkra is volt termékenyítő, irányító hatásuk.

¹⁾ E nagy embert így jellemezte Dr. Bright, ki 1815-ben volt vendége: «his stores of information are unbounded and he was better acquainted with the modern politics of our island than I was» (449. l.).

A híres keszthelyi iskolában tanárkodott egy ideig Pethe Sándor, a ki Angliában is szerzett mezőgazdasági tapasztalatokat és angol földmív. könyvet is fordított magyarra (L. Szinnyei id. m.).

²⁾ A theologusokon és főurakon kívül természetesen minden időben voltak mások is, a kik Angliába utaztak. Ez utazásoknak azonban kevesebb a fontosságuk, mert csak szórványosan és esetleg szilárdították meg a kulturális kapcsolatot a két nemzet között. A 18-ik század II. feléből megemlíthetjük: Segesvári István és különösen Veszprémi István, debreczeni orvosokat, Cseh-Szombati Sámuel, Benkő Sámuel orvosokat (L. Szinnyei id. m.; ezek közül többen angolból fordítottak is), továbbá két ismert nevű csillagászt, Zách János Ferencz bárót, kinek több czikke jelent meg a Royal Society évenként megjelenő organumában, a Philosophical Transactions-ben (1785. v. ő. Wurzbach, 59:70—72. l.), «tudós Tittel Pál», egri pap-tanárt, a kit az agg Herschel híre Slough-ba is vonzott (Szinnyei id. m.), megemlíti Kempelen Farkast, kinek automatonjáról igen sokat írtak Angliában és Amerikában is (Edgar Allan Poe: Maelz's Chess Player; v. ő. Wurzbach id. m. 11. köt. 163. l.), Benyovszky Móricz grófot (1783-ban járt Angliában; francziául megírt munkáját Nicholson adta ki: *Memoirs and travels of Mauritius Augustus count de Benyovszky*. London, 1790. 2 köt.), Jetting Károlyt, a pozsonyi kalandort, a ki angol lányt vett feleségül (l. kalandjait *Der ungarische Robinson*, Wien, 1797. cz. munkában), de külön emeljük ki Fekete Ferenczet, Kazinczy ismerősét (Kaz. lev. XIV. 229.), az erdélyi társadalom e jelentékeny alakját. Abaffy Ferencz, árvai alispán még a 70-es években járt Londonban, Pallásthy Márton, a bécsi udvari kancellária futára Kazinczy szerint (Orpheus I. 1790. 80. l.) Londonba is tett «hasznos utakat», stb. stb. Az érintkezésnek sok szála szövődött Anglia és Magyarország között, a mint e szórványos, teljességre egyáltalában számot nem tartó adatokból látjuk.

IV.

ANGOLOK MAGYARORSZÁGON.

Az angol-magyar érintkezésekhez jellemző, néha igen tanulságos adatokat találunk itt járt angolok úti jegyzeteiben, naplóiban és leveleiben. Valamikor — a török háborúk idején — elég sűrűn kereste fel az angol zsoldos katona Magyarországot, a szakadatlan harcok színterét, egy-egy angol diplomata is eljutott magyar földre, ha Konstantinápolyba utazott; később azonban hazánk természeti kincsei érdekelték az angol utazót.¹⁾ A hagyományos útirány: Pozsony, Buda, a Felvidék régi bányavárosai, a híres Selmezbánya, Körmöczbánya. Az utóbbiak nevével igen sűrűn találkozunk angol útleírásokban. Kelet felé leginkább Budán, az Alföldön, Temesváron, Erdélyen át szoktak volt utazni.

Sok angol járt nálunk akkor is, a mikor Anglia szellemi életének hatása először volt nálunk észlelhető. Észreveszik-e a mindjobban terjeszkedő áramlatot, jár-e megértés, kölcsönös érdeklődés tapasztalataik nyomában? Az angol utazók megfigyelései megadják e kérdésekre a választ.

Sir R. M. Keith, Anglia bécsi követe (1772—92-ig) két ízben járt hazánkban. 1774-ben a híres Conwayval²⁾ együtt főleg a bányavidéket tanulmányozta. Pozsonyban pedig leginkább Kempelen sakkozó automatonja érdekelt. Tizennégy angol honfitársával — a kiket a kíváncsiság hozott le Bécsből — nem tudta a gép megfejthetetlen rejtélyét megoldani. Másod-ízben 1790-ben járt Magyarországon. Nővéreihez írott leveleinek³⁾ legérdekesebb adata három, nálunk letelepedett skót családról szól.⁴⁾ E családoknak még neveit is tudja.

¹⁾ A régebbi utazókat l. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054—1717. Budapest, 1891. Olcsó Könyvtár 290.; Kropf Lajos cikkei a Századokban és nagy általánosságban: Ung. Rundschau. III. 4. Ungarn in der englischen Literatur.

²⁾ L. életrajzi adatait a Dict. of Nat. Biogr.-ban.

³⁾ Sir R. M. Keith: Memoirs and correspondence of... 2 vols. London 1849, V. ö. Uránia. 1915. Május.

⁴⁾ Smollett «Ferdinand Count Fathom» (1753) cz. regényében nevezetes szerepe jut Melvil-nek. Ennek apja egy Skócziából Magyarországra

Más angol diplomata is járt nálunk a 70-es években. Sir Nath. Will. Wraxall, Benyovszky gróf személyes ismerőse ¹⁾ is megteszi a szokásos magyarországi utat, amelynek elég részletes leírását adja emlékirataiban.

Péczeli ismételten említ angol utazókat. Két angolt ő maga kalauzolt Komáromban (Mind. Gyűjt. II. 154—5.), tud azonban arról az «ánglus» utazóról is, a ki a magyar borok minőségét tanulmányozta mi nálunk (Mind. Gyűjt. IV. 295.). Széchényi Ferencz egy Douglats nevű, Tokajban járt angolt említ. Ez a Douglats feljegyezte lord Montaiguról, hogy röviddel halála előtt Tokajba utazott. Valódi tokajit akart inni a híres bor hazájában. ²⁾

A 90-es évek elején itt járt Hunter. Romániából Erdélyen át utazott Budára. Úti naplójának ³⁾ csak egy epizódját ragadjuk ki. A nagyszebeni színházban egy magyar katonatisztrel találkozott, a ki nagy érdeklődéssel kérdezősködött Anglia felől. A legelső kínálkozó alkalommal fel is akarja keresni. Hunter nem sok időt töltött magyar földön, de azért szigorúan ítélkezik a «munkakerülő arisztokracziáról» és a magyar tudományról, mely még gyermekkorát éli.

Sokkal elismerőbb, a nemzeti hiúságnak is hizelgő képet rajzol az akkori Magyarországról Rob. Townson utazó és minnerológus. Híres, sokat idézett művének czime: «Travels in Hungary... in the year 1793. London 1797.» Öt hónapig tartó magyarországi útjának alapos, eleven színekkel rajzolt leírását adja e művében, a melyet íróink igen jól ismertek. A «Kedveskedő»-ben (1824. III. 200.) Townsonnak következő jellemzését olvassuk: «Doctor Townson Róbert volt az első utazó, ki a

szakadt földesúr, a ki magyar asszonyt vesz feleségül. V. ö. EPhK. 38: 316—8. l.

Townson is (alább id. m.) tud hazánkban letelepedett angolról. Ez az Esztergomban lakó Dormer őrnagy (l. Dict. of Nat. Biogr.).

¹⁾ Sir Nathaniel Will. Wraxall: *Memoirs of the courts of Berlin, Dresden, Warsaw and Vienna, In the years 1777., 1778. and 1779.* 2 vols. London 1799. V. ö. Irodört. IV. 5—6. 179—180. l.

²⁾ V. ö. Orczy Lőrincz versét. Költeményes Holmi II. 186. l.

³⁾ Will. Hunter: *Travels through France, Turkey and Hungary to Vienna in 1792.* Németre ford. I. G. Gruber, Leipzig 1797.

18-ik század végén Európával, ha nem is tökéletesen, de jobban megismertette Magyar Országot.» Íróink csakhamar megismerkedtek Townsonnak francziára fordított művével.¹⁾ Csokonai már 1801. júl. 19-én anyjának írt levelében említi: «Ezt a barlangot (Aggtelek) bejárta Townson anglus, kinek róla relatióját óhajtanám Nagy Gábor barátomtól magyarra fordítva megnyerni...» (Csokonai Vitéz Mihály művei. II. 893.); a «townsoni szemeket» említi Széchényi Ferencznek írt levelében is (1802. szept. 16., id. kiad. II. 899.), a kinek Townson huzamosabb ideig volt vendége. Kazinczy is szívesen olvasta a színes útleírást. 1801. aug. 27-én így ír Nagy Gábornak; «15 frt sok; de Townsonért nem sok. Többet találtam benne, mint reménylettem. Azonban itt is igen sajnálom, hogy a legfontosabb tudósítások majd egészen hazugak, majd csonkák. Óhajtanám ezzel együtt látni a Wieland által tett német fordítást. Hihető, hogy ő a Német-Országban utazgató Magyaroknak hasznokat vette, 's holmit megigazgatott...» (Kaz. lev. II. 439. L. a jegyzetet is, 597. l.; v. ö. még Erd. Lev. X. lev.). Dessewffy József gróf 1812. aug. 16-án írott levelében hivatkozik Townson munkájának egy epizódjára (Kaz. lev. X. 81.), a Tud. Gyűjt. pedig az aggteleki barlangról szóló leírásnak magyar fordítását közli (Tud. Gyűjt. 1820. I. Baradlai utazás 1818-ik Esztendőben. A. B. O.). Townson útleírásának a jelentősége — a mi szempontunkból — abban áll, hogy az eddigi felületes, odavetett megjegyzések helyett alaposabb és kimerítőbb ismertetést akar adni Magyarországról. Főuraink — főleg Széchényi Ferencz, Festetics György — segítségével könnyen tájékozódhatott mindenfelé. Nálánál többet egy angol sem tudott rólunk ebben a korban. Townson munkájának elterjedtsége, népszerűsége viszont azt bizonyítja, hogy a magyar író megértette az angol utazó törekvéseit. Leírását figyelemmel, érdeklődéssel és ítéllettel olvassa.

Kevésbbé jelentékeny John Jackson útleírása (John Jackson's Reise aus Ostindien nach Europa. Archiv der neuesten und interessantesten Reisebeschreibungen. V. B. Berlin und

¹⁾ R. Townson: Voyage en Hongrie... traduit de l'Anglais par le C. Cantwel, Leipzig, 1800.

Hamburg, 1804), a melyet csak azért említünk meg, mert e könyv egy németre fordított példánya Kölchey birtokában volt. (Kölcheynek a Nemz. Múz. könyvtárában őrzött könyvei között.)

A 18-ik század vége óta a magyar költő figyelme követi az angol utazót Magyarországon. Ez is egyik tünete a megindult magyar-angol szellemi érintkezéseknek. Az akkori idők-höz teljesen hozzáillik az a hang, amelyen olykor itt járt angolokat ünnepeltek. Hompesch-Bollheim Károly báró, angol generálist két magyar költő is üdvözli, a mikor a Balatont átúsztta ¹⁾: Barcsay Ábrahám ²⁾ és Horváth Ádám. Az első vers czíme: «Midőn B. H. a Dunát és Balatont által úszta volna.» Kezdő sorai jellemzők:

«Egy árva hazának kedves jövevénye,
Szabad s azért boldog nemzet szüleménye,
Több vizét megúsztad mostani hazádnak,
Jeles Példát attál Polgártársaidnak.»

Hogy e példából a magyarnak kell okulnia, hogy neki azonban «hazája veszélyén keresztül» kell úsznia, azt az utolsó versszakból tudjuk meg.

Hompesch báró merész tette Horváth Ádámot is lelkesítette, a ki egy hosszabb versében (Báró Hompeschhez Isten-jónap, midőn ő a Balatonban úszkált Füred mellett; még 1787-ik esztendőben. Holmi II. Győr 1793. 173—9.) ünnepli «a magyar Bátorság 's az Ánglus vakmerőség» e példáját. Versét avval a kívánsággal fejezi be, hogy bárha

«magából egy ágatskát Magyar Fába óltana,
Abból sokkal jobb gyümölsöt termő fa fogamzana:
Az már Magyarnak igazán s méltán nevezetethetne,
Az mi neki egy szép Magyar Mennyetkétől születne. ³⁾

¹⁾ A Rajna folyót is átúsztta, a mikor Angliába visszatért. Ersch-Gruber: Allg. Encyklopädie der. Wiss. und Künste. II. Section X. 343.

²⁾ Valószínű, de nem biztos, hogy Barcsay a vers szerzője. L. Erd. Múz. 28: 267. l.

³⁾ Hompesch báró magyarországi szereplésére vonatkozólag l. Morvay Győző: Fekete János. Magyar történeti életrajzok. Budapest. 1903. 135. és k. l.

A 19-ik század elején is elég sűrűn jártak angolok hazánkban. A bécsi congressus idején sokan látogattak el hozzánk. Az angol diplomata szívesen rándult le Budára, az Alföldre, akár csak a 18-ik század végén. A politikusok közül a legismertebb lord Bathurst, a ki 1809 őszén lakott Budán. Kultsár szerint (Hazai és Külföldi Tudósít. 1810., 247—8.) «jeles tudománya által magának tiszteletet, kedves társalkodása által szeretetet érdemlett. A magyarok rokonszenvét avval nyerte meg, hogy magyaros ruhába öltözve utazott még Németországba is.» Haliczky András, a pesti egyetem tanára, verset intézett a távozó, később oly rejtélyes módon eltűnt angol diplomatához: *Ad legatum, M. Britanniae D. Bathurst ex Hungaria in patriam redeuntem.*

Íróink, lapjaink más, itt járt angolokról is emlékeznek meg. Cserey Farkas a «cambridge-i anglust» említi (1820. szept. 25.; Kaz. lev. XVII. 246.), Kazinczy 1822. szept. 11-iki levelében részletesen ír a cumberlandi herczeg látogatásáról, a sárospataki katonagyakorlatokról, (Kaz. lev. XVIII. 148. 150—3.), a Tud. Gyűjt. (1824. III. 54. «Utazásbeli Jegyzetek Kis-Martonról, Fraknóról, s Eszterházáról») is tud Magyarországon utazott hercegekről, egy szóval az angol utazó mindjobban ismeretessé válik nálunk.

A 19-ik század első negyedében dr. Bright utazása a legemlékezetesebb. 1815-ben, a bécsi congressus lezajlása után kerül a császárvárosból hazánkba. Ép úgy, mint Townson, legnagyobbbrészt főnemeseinknek (Széchenyi, Festetich) vendége. Utazásáról nagy könyvet írt: *Travels from Vienna through lower Hungary. Edinburgh 1818.* Nem Magyarország természeti kincsei érdeklik első sorban, mint Townsont, vagy még régebben dr. Brownt (1673), a kiknek útleírását jól ismerte. Nem a bányavárosok kötötték le teljes figyelmét, nem csupán az aranykalászos róna gazdagságában tudott gyönyörködni. Bright a magyar életről teljes képet akart rajzolni. De politikai, gazdasági életünknel is jobban érdekelt a fejlődés útjára tért nemzet szellemi élete, a melyről kimerítően szándékozott írni. Terve nem valósult meg. Csak művének VI. fejezetében írt a magyar nyelvről és irodalomról. A Tud. Gyűjt.-ben (1819. III—IV.) megjelent ismertetés rávilágít Bright könyvének hibáira: ítéle-

tének felületességére, hiányos tapasztalataira, megjegyzéseinek gyakori csekélységére, járatlanságára. Jóformán csakis gazdasági életünkről való ismertetését említi elismeréssel.

Nekünk, a kik Bright Richard könyvét sem ragadjuk ki a történeti folytonosságból, ez a mű többet jelent. Ez az első irodalmi kísérlet angol ember részéről, a ki hazánk szellemi életét honfitársaival meg akarja ismertetni. Angliában a figyelmet oly korban hívta fel a magyar műveltségre, a mikor joggal szólhattott nemcsak a francia, olasz és német, hanem az angol irodalomban is tájékozott magyarokról.¹⁾ Az angol-magyar érintkezések történetében fordulóponthoz érkeztünk. Főuraink, íróink érdeklődésének, rokonszenvének visszhangja támad az angol irodalomban. A kölcsönös érdeklődésnek első határozott tünete Bright ismertetése. Ennyiben van könyvének hibái mellett is, téves adatai ellenére is jelentősége a kulturális érintkezések intenzitása szempontjából.

A következő évtizedben, 1828-ban Bowring azon kéréssel fordul a magyar írókhoz (Döbrentei, Toldy Ferencz), hogy közöljék vele a magyar költészet leghíresebb termékeit. Anthológiája 1830-ban jelent meg e címmel: *Poetry of the Magyars*. London, 1830.

Egy évvel hamarább, 1829-ben Mrs. Gore (Catherine Grace Frances, 1799—1861) azt írhatta magyar meséinek²⁾ bevezetésében: «alig van Európában ország, a hol az angломánia nagyobb, mint Magyarországon...» Ezen kor angol-magyar érintkezéseinek tárgyalása nem tartozik dolgozatunk kereteibe, de e kiegészítő adatok mutatják, miként fokozódik az angol érdeklődés Magyarország szellemi élete iránt oly korban, a mikor nemzetünk politikai és szellemi vezetői egyaránt az angol kultúrával való kapcsolatot keresték.

¹⁾ «and some (conversant) even with English literature...»

²⁾ Mrs. Gore: *Hungarian Tales*. 3 vols. London. 1829. V. ö. Magyar Figyelő 1913. 449—52.

V.

ANGOL IRODALMI HATÁSOK KÖLTÉSZETÜNKBEN.

«Iesz-e Pannoniából valaha Albion? Tá-
madnak-e Newton, Locke, Shakespeare
és Miltonok itt is mi közöttünk . . .
félre vakmerő Álom, a mely ámtó ké-
peiddel tsalogatsz».

A nemzet csinosodása.

A mikor a gárda írói Bécsben egy új műveltséggel ismerkedtek meg, a melynek részesei mostoha viszonyaink közepette hazánkban nem lehettek, a felébredt művelődési vágy teljes mohóságával szívták magukba a 18-ik század gondolatait és eszméit. Ugyanakkor a bécsi műveltség keretein belül, hallottak először az angol szellemi világ előkelőiről: a gondolkodókról és a költőkről. Newton, Bacon, Locke és Hobbes nevei nem idegenek többé a magyar író előtt. Meghonosodnak irodalmunkban, akárcsak Pope, Young, Milton és Shakespeare nevei.

A philosophusok közül a legnagyobb, Locke János kapja meg testőriróinkat, legjobban az elmélkedésre, töprengésre hajló philosophus poétát, Bessenyei Györgyöt. Már fent említettük, hogy Locke-nak «A gyermekek neveléséről» írt munkáját le Coste francia fordítása után gróf Székely Adám tette át magyar nyelvre (1769), de Bessenyei György az első, a kinek munkáiban Locke eszméi visszhangra találnak.¹⁾

«Itten kételkedik, ottan mindent tagad,

Már Hobbes, már Locke, Voltérhoz ragad,»

mondja róla Kreskay.²⁾ Bessenyei György és Orczy Lőrincz³⁾ óta említik költőink az angol philosophusokat, ismétlik, vitatják eszméiket. Ányos Pál Hobbes «bellum omnium contra omnes» jelszavát kárhoztatja egyik versében,⁴⁾ Horváth Ádám Locke lélektanát tanulmányozza, későbbi íróink — Kazinczy, Kis

¹⁾ L. tankölteményeit, «A Bessenyei György társasága 1772.» 75—6. l.

²⁾ Ányos Pálhoz írt versében.

³⁾ V. ö. «A menyinykő hártó dárdákból» c. költeményét.

⁴⁾ Barcsay kapitánynak. Id. kiad. 139. 300. lap.

János, Dessewffy József gróf, Kölcsey ¹⁾ — előtt a nagy angol philosophusok ép oly ismeretesek, mint a leghíresebb deisták.

Angol gondolkodók eszméi tévednek be néha-néha irodalmunkba ugyanakkor, a mikor angol költők művei termékenyítik meg íróink fantáziáját. A 60-as és 70-es években a bécsi irodalmi körök vajmi keveset tudtak az angol költészetről és azt a keveset is csak francia fordításban, illetőleg átdolgozásban ismerték. A császárvárosban az irodalmi ízlés is erős francia befolyásra vallott. Anglia közvetlen hatásának a kora csak néhány év múlva kezdődött meg.

Bécsben négy angol író ismertek: Pope-ot, Youngöt, Milont és Shakespeare-t. Ugyanazt a négy költőt olvassák, említik, részben fordítják és utánozzák testőriróink. Bessenyei 1777-ben egyik levelében a következőket írja: «Vous demandez mon avis sur les auteurs anglais. J'en ai lu quelques uns en français; et je puis vous dire, que ce sont de gens tressensés et sublimes dans leur raisonnement, où ils vont quelques fois si loin, qu'ils semblent passer les bornes de l'imagination humaine. Ils ont de tems en tems de pensées effrayant; mais toujours sublimes. Lisez Milton, Shakespear, Young, et vous verrez, comment la raison humain peut devenir à la fois majestueuse et terrible.» ²⁾ Pope-ot, a kitől legtöbbet tanult, a levélben nem említi meg. Máskor is csak a négy angol költőről tud (A magyar néző, A Holmi, Magyarság.). «De következik e onnan, ha akkor (t. i. Hódító Vilmos korában) az Anglus nyelv tsekély volt, hogy most ne tsudálhassuk benne Milont, Shakespear, Youngot, Poppét?» kérdi a «Magyarság»-ban (1778). Testőrtársai se tudnak a 70-es években több nevet. Érdekes, hogy még 1787-ben is, a mikor az angol irodalom egész gazdagságával közvetlenül hat Bécs irodalmi köreire, Szatsvay Sándor a «nagyelméjű» Miltonon, «kegyes» Youngön, «tsalhatatlan» Pope-on és Shakespeare-en kívül más angol író ismert. ³⁾

¹⁾ V. ö. Kaz. lev. XII. 220.

²⁾ Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. I. II. Budapest, 1909. I. 11. l.

³⁾ A bécsi Magyar Musának első, második, harmadik esztendeje. 1787.—8.—9. Iratott Esztelneki Szatsvay Sándor által 1787. Barátságos Levél a Poétákhoz. 21. April.

A 80-as évekig a négy ismeretes angol író — Bécs akkori műveltségi viszonyainak megfelelőleg — francia fordításban olvasták. Jellemzően bizonyítja ezt a kortársak vallomásán kívül Pope összes műveinek francia nyelvű bécsi kiadása (1761). Az angol irodalmi hatás e legelső korszakában a mi íróink is csak francziára fordított angol írókat ismernek. Pope ¹⁾ tankölte-ményeit, egyéb verseit Bessenyei óta francziából fordítják magyarrá, Young ²⁾ »Éjtszakái«-t a francia műveltségű Bessenyei ép úgy Le Tourneur prózájából fordítja, mint Péczeli, a ki pedig első angolul olvasó költőnk. Íróink véleményét az angol költészetről is jó ideig a francia kritika, elsősorban Voltaire szava irányítja. ³⁾ Az angol szellem íróinkra először tehát ama szűk korlátok között hathatott csakis, a melyeket a bécsi irodalmi élet vont. Íróinknak az angol költészetről alkotott felfogása megfelel e szerény, egyoldalú ismereteknek. Legjellemzőbben Bessenyei fogalmazta a különböző formában ismételt gondolatot: »az angol úgy szeret írni, hogy gondolatai irtózást okozzanak.« ⁴⁾

E kor elfogult ízlése, kevés ismerete meglátszik másutt is. Teleki Sámuel gazdag könyvtárában ⁵⁾ a divatos angol költők műveinek száma mellett eltörpül az eredeti angol könyv. Az angol irodalmi ismereteknek meglepő tömegével csakis Szerdahelyi György æsthetikai munkáiban (Poesis Narrativa. Budæ 1784; Poesis Dramatica. Budæ 1784) találkozunk. Az adatok és a jellemzések persze nem vallanak eredetiségre, de különben sem állapíthatunk meg semmiféle kölcsönhatást Szerdahelyi latin munkái és irodalmunk fejlődése között. Első æsthetikusunk irodalomtörténeti ismereteinek gazdag tárháza el volt szigetelve. ⁶⁾

A 80-as években, a mikor a közvetlen érintkezés szálai

^{1) 2)} V. ö. a függelékkal.

³⁾ Füg. 63 4.

⁴⁾ Az ember poémában az anglus Pópnak elméje szerint. 1803. Id. kiad. 110. l.

⁵⁾ Bibliotheca Samuelis S. Ri. Com. Telekii. Viennæ I. 1796., II. 1800., III. 1809. L. az Index II. köt.

⁶⁾ V. ö. Radnai Rezső: Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817. Olcsó Ktár 644 —6. L. még Jánosi Béla: Szerdahelyi György Aesthetikája. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XXIII. 1. sz.

Bécs és London között egyre szorosabbra fűződnek, nagy változás vehető észre az irodalmi ízlés terén is. Nem elégedtek meg többé angol irodalmi műveknek francia fordításával és nem elégedtek meg a 70-es évek szegényes irodalmi ismereteivel. A mint a felvilágosodás korszakában általános volt ama törekvés, hogy Angliát, a «boldog, nemes» szigetet megismerjék, úgy szellemi életének egyetemes és *közvetlen* hatását is cél tudatosan keresték. Az angol ízlés kezdi a francziát háttérbe szorítani. Ezen áramlatnak egyik legelső tünete a Wiener Musenalmanach 1782-iki évfolyamában mutatkozik. Egy angol ballada bevezetéseként olvassuk e jellemző szavakat: «Da es seit ein paar Jahren das Ansehen gewinnt, als ob hier in Wien die französische Litteratur von der englischen verdrängt werden würde, so glaubt man den Versuch eines jungen Mannes ohne Bedenken hier einrücken zu lassen...»¹⁾

Az angol irodalmi ismeretek terjesztése körül a legtöbb érdeme van Retzer József bárónak. Ő adta ki az első angol nyelvű könyvet Bécsben, melyet később költői és prózai kiadások egész sorozata követett, az ő nevéhez fűződik az új ízlés irányítása. Munkásságának legfontosabb eredménye tartalmas, nagy anthológiája, mely 225 angol költőnek verseit tartalmazza eredeti nyelven.²⁾ A bevezetésben érdekesen nyilatkozik a bécsi irodalmi viszonyokról. «Büszke vagyok», úgymond, «hogy elsőnek vállalkoztam Ausztriában egy oly mű kiadására, mely az angol irodalom terjesztését és széleskörű ismertetését célozza. Ez ismeretek eddig csakis Shakespeare-re, Miltonra, Pope-ra és Youngre szorítkoztak és nagyobbbrészt bírálaton és fordításon

¹⁾ Euphorion. VI. Ergänzungsheft. O. Rommel: Der Wiener Musenalmanach. 38. l.

²⁾ Choice of the best poetical pieces of the most eminent English Poets. Published by Joseph Retzer.

Vol. I. Vienna, Printed for Sonnleithner and Hoerling. 1783.

Vol. II. " " " " 1785.

Vol. III. " " John David Hoerling. 1785.

Vol. IV. " " " " 1786.

Vol. V. " " Thomas Trattner. 1786.

Vol. VI. " " " " 1786.

A maga helyén lesz arról szó, hogy ezt a gyűjteményt több magyar író ismerte.

alapultak...¹⁾ A mint látjuk, Retzer szavai pontosan igazolják azt, a mit a gárda íróinak angol irodalmi ismereteiről mondtunk.

«Egy szabad nemzet irodalmának művelése nem találhatott alkalmasabb időt, mint József uralkodása boldog napjaiban, a mikor a gondolat szabadsága, a szabad sajtó e következménye oly széles talajt nyer». Retzer ezen jóslata²⁾ bevált. Az angol szellem költői, szépirodalmi és tudományos termékei tömegesen özönlenek Bécsbe. Olvasó közönségük napról-napra szaporodik, az angol irodalom tért foglal mindenütt. A 90-es években és a 19-ik század elején angol költők és prózaírók jelennek meg főleg Sammer R. könyvkiadónál. A különböző fordítások mellett nagyszámú, Bécsben kiadott eredeti munkához lehet most már hozzájutni.³⁾ Látni fogjuk, hogy íróink angol könyvei leginkább a bécsi könyvpiacszról kerülnek Magyarországra.

Bécs irodalmi viszonyairól ezeket kell tudnunk. Ez ismeretek nélkül a kezdődő angol hatásokat költészetünkben nem tudjuk megérteni.

* * *

Az új szellem térfoglalása nálunk elsősorban a mindjobban fokozódó angol-magyar érintkezésekben nyilatkozik. De ugyanakkor, a mikor a magyar utazó Anglia gazdasági viszonyait tanulmányozza, kezdi meg hódítását az angol szellem sajtónk-

¹⁾ A kissé szabadon fordított szöveg az eredetiben és teljesen így hangzik: «I have some pride in being the first in the Austrian dominions, who has undertaken to publish a work for the propagation and more extensive acquaintance with English literature, which hitherto has been confined only to Shakespeare, Milton, Pope and Young, and founded more upon critical papers and translations, consequently more upon tradition and implicit faith than conviction». VI. VII. l.

²⁾ Choice... I. Bev. VII.

³⁾ A Bécsben megjelent angol könyvekre vonatkozólag l. Chr. G. Kayser: Vollständiges Bücher-Lexicon (1750-1832.). I—VI. Leipzig, 1834; W. Hoinsius: Allgemeines Bücher-Lexicon. I IV. Leipzig, 1812; egy bécsi Sterne-kiadás (Letters of the late Mr. Laurence Sterne to his most intimate friends... Printed for R. Sammer, Bookseller, Vienna, 1797) könyvjegyzékét.

ban, irodalmunkban egyaránt. A Bécsben, Pozsonyban megjelenő hirlapjaink sűrűn hoznak hírt Angliáról, a parlamenti nagy csatákról, Pittről, Foxról, az angol élet érdekes vonásairól, furcsaságairól, stb. Anglia nevezetességeit néha apróra ismertetik. És ez az érdeklődés nem hogy megszűnnék, hanem még egyre fokozódik. Különösen a politikai élet eseményeiről esik sok szó lapjainkban. Kazinczy joggal kelt ki az ellen, hogy «hazánk közgyűléséről» oly keveset olvashatni lapjainkban. «Ám olvassa meg az a magyar két újság levelit s járjon végére, ha az egy békösöntő beszédek kivévén talál-e benne valamit, holott a Kurir a Londoni Orátoroknak beszédjeiket sokszor egészen bevette darabjaiba», írja 1807-ben.¹⁾ A ki újságainkat, folyóiratainkat a 18-ik század utolsó és a 19-ik század első évtizedeiről végiglapozta, tömérdek hírt, apróságot olvashatott a «boldog, szabad» szigetről, lakóiról, tudósairól, költőiről. A kezdődő anglománia tünetei határozottabban 1820 körül mutatkoznak. A «Hasznos Mulatságok» (1817—1820.) bármely évfolyama igazolja ezt az állítást.

De már a 18-ik század végén találkozunk sajátyszerű jelenséggel az angol-magyar érintkezések történetében. Alighogy róink, publicistáink megismerkedtek Anglia politikai életével, alkotmányával, a legnagyobb buzgósággal hasonlítják össze hazánk és Anglia viszonyait. A kiindulás alapja a két ország alkotmányának némely hasonló vonása. Az *Orpheus* egy számában (1790. I.) egy ismeretlen szerző iparkodik ezt a hasonlóságot kimutatni (Anglia és Magyarország igazgatások formájának előadása. Írta Hazafi-Társunk Gróf.. r... j... Orpheus. 1790. I. 327—342. l.). Verseghy Ferencz is egy 1790-ben írt költeményében (A magyar Hazának anyai Szózatja az ország napjára készülő Magyarokhoz) Anglia példájára mutat, a hol a két parlamenti ellenfél az «igazság mélyére» tud hatni. Részletesebben, tudományos alapon Baritsch Adalbert, pesti egyetemi tanár magyaráztatja az angol alkotmányt 1790-ben megjelent három röpiratában.²⁾ «Conspectus regiminis formæ re-

¹⁾ Kaz. lev. V. 120. l.

²⁾ I. azok címét Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig c. művében (Budapest, 1888. 525—S. l.).

gnorum Angliæ et Hungariæ» értekezésében ő is fejtegeti az alkotmányok hasonlóságát. Igen elterjedt volt Aranka György kis könyve: *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése* (Kolozsvár, 1790), a melynek német fordítása Szrógh Sámueltól való.¹⁾ Íme, egyetlen esztendőben, a híres országgyűlés első évében hány munka igyekszik alkotmányunknak a «szabad sziget» alkotmányával való hasonlóságát bebizonyítani! Íróink, politikusaink²⁾ számtalanszor ismételtetik azt az összehasonlítást, a melyről az itt járt angol utazó (Bright, id. m, 302. l., a cumberlandi herczeg, Kaz. lev. XVIII. 152. stb.) is tud.

Hogy Angliától tanulnunk lehet és kell, azt már Széchenyi Ferencz úti naplója is vallja.³⁾ Hogy az angol nemzeti karakter abban az időben — a század utolsó évtizedében — nálunk közbecsülésben részesült, azt a magyar és angol jellemnek sűrűn ismételt összehasonlítása bizonyítja. Csokonai a Dorottya II. könyvének egy jegyzetében a következőket írja: «Mikor a francia háború idején sok anglus nagymemberek lakának vala Bécsben, egy anglus az ott lévő magyarok tánczában 300 figurát számolt meg. Ezt producálni s hideg vérrel felszámolni — csak anglustól és magyartól telik. Jusson eszedbe, édes magyarom! halhatatlan Kaunitznek ama mondása, hogy nemzeti karaktere csak az anglusnak és a magyarnak van». Ilyen összehasonlítással sokszor találkozunk abban a korban.⁴⁾ Evvel szemben feltűnő, hogy ugyanakkor mennyire hangsúlyozzák nálunk a magyar-német karakterbeli ellentétet. Reviczky még 1770-ben írja Will. Jonesnak: «a magyar és a német nemcsak hajlamban, nyelvben és szokásban, hanem még természetben is különbözik egymástól».⁵⁾ Pálóczi Horváth Ádám germanophobiája

¹⁾ Ballagi id. m. 520. és k. ll.

²⁾ Pl. Dessewffy az 1811-iki országgyűlésen. Kaz. lev. IX. 191. l.

³⁾ A «Magyar Hirmondó» 1792. szept. 28-iki száma érdekes párbeszédet hoz egy «magyar» és egy «ánglus» között. Az angol ebben oktatója honfitársunknak gazdasági kérdésekben.

⁴⁾ V. ö. Pászthory mondását. Kaz. lev. II. 344. l. Sándor István: Egy külföldi utazó... levelei. XIV. 310. stb. Ányos Pál még 1779-ben írta, hogy «az anglus nemzet igen szomorú természettel bír, a melybe sokat hasonlított a magyarokhoz...» «Barcsay kapitánynak. 1779. Dec. 21.» cz. versének jegyzete.

⁵⁾ Will. Jones műveinek id. kiad. I. 150.

általánosan ismeretes. A magyar-német ellentét hangsúlyozása egyfelől, másfelől pedig a magyar-angol jellembeli hasonlóság naiv bizonyítgatása az idők jele volt.¹⁾ Én a kettő között benső kapcsolatot látok.

* * *

Kérdés mármost, hogyan tudott az angol hatás nálunk a régi hagyományok által bizonyos mértékig előkészített talajban gyökeret verni, a mikor költőink közül némelyek a Bécsből kerülő szellemi áramlat előtt meghajoltak? A választ a következőkben kíséreljük meg.

A felvilágosodás korában, a 80-as években észlelhető nálunk először ama törekvés, hogy magyar életünket Anglia közvetlen kulturális hatásának megnyissuk. Politikai, gazdasági és irodalmi életünk fejlődésében ez az új közművelődési tényező alkalmasabb időben nem jelenhetett volna meg. Íróink mohón kaptak az új szellemen; divattá lett az angol nyelvtanulás, hogy Anglia irodalmi kincseit közvetlenül megismerjék.

Első költőink, a kik angolul tanulnak, Péczeli József²⁾ és Pálóczi Horváth Ádám.³⁾ Mindkettő theologus korában tanulta a reformátusok régi városában, Debreczenben. A régi angol-magyar egyházi érintkezések hagyományai itt kapcsolódnak e két költőnknel a megindult irodalmi áramlatba. Református collegiumainkban a német és francia nyelvet is csak Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben kezdik tanítani, angol nyelvtanulásról persze csak magánszorgalom útján lehetett szó. Debreczenben, ahonnan — mint láttuk — a 18-ik század második felében is «peregrináltak» a theologusok, arra volt is alkalom.

¹⁾ V. ö. a későbbi korból Csaplovits János párhuzamát angol és magyarországi tót között (Erről I. Tud. Gyűjt. 1819. II.). Conrad János (1772–1810) a szász és angol nyelvet hasonlítja össze (Siebenb. Prov. Blätter. II. 14.–20.). Jellemző kuriózumként említjük a «Kedveskedő» (1824. III.) egy kis cikkét, melynek tárgya: «Ánglus és Magyar egyformán hangzó és ugyan azt jelentő szavak.»

²⁾ Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal ellátta dr. Takáts Sándor. Bpest, 1887. 6. l.

³⁾ Kaz. lev. XI. 467.

Péczei József elég jól tudhatott angolul. Révai legalább így nyilatkozik róla: «Singularis est hic vir et maxime potens studio... philologiæ... Latinus, præterea Germanus, Gallus et Anglus...»¹⁾ Külföldi útjáról hazatérve komáromi pap korában is buzgón művelte az angolt. Teleki József, a ki maga is tud némileg angolul, irodalmi foglalkozásra biztatván Péczeit, arra kéri, olvasson angol írókat is. «...je vous prie... de ne pas oublier les Anglois soit dans l'original ou dans la traduction...» írja 1784-ben.²⁾ Péczei megfogadta a tanácsot. Tudjuk, hogy «angol egyházi doktorokból» is fordított magyarra, de az angol költőket is szívesen olvasgatta. Ízlése még majdnem ugyanaz, mint a mi a bécsi testőröké a 70-es években. Young «Éjtszakái»-t, Hervey «Sir-halmái»-t nem az angol eredetiből, hanem Le Tourneur prózájából fordítja magyarra. Bécsi íróink kései hatásának az eredménye ez az anachronismus.

A «Mindenes Gyűjtemény»-ben (1789—92) azonban sűrűn ír Angliáról, az angol szabadságról, feltalálóról (II. 28—30.), a nagy szónokokról, Pittről, Foxról (III. 292.) stb. Érdeklődése az irodalom szélesebb mezejére is kiterjed. Könyveinek jegyzéke szerint³⁾ volt ugyan könyvtárában több francziára fordított angol mű (Young «Éjtszakái», Milton «Elveszett paradicsoma», Robertson «Amerika története», Robinson Crusoe), de volt azokon kívül több eredeti könyv is (Richardson: The History of Grandison, Smollett: Count Ferd. Fathom, Thomson: The Seasons, Milton: Paradise lost and Paradise regained, Butler: Hudibras és más, vegyes tartalmú mű.). A Mind. Gyűjt.-ben ismételten szól angol irodalmi kérdésekről (II. 9.). Richardson műveit, a melyeknek olvasását Angliában még a szószékről is ajánlották, szeretné magyar fordításban látni. Smollett «Count Ferdinand Fathom»⁴⁾ c. regényének is kíván fordítót.

De azért Péczei költészete nem árulja el angol irodalmi ismereteinek a hatását. Gayt, «amaz híres mese-író» említi

¹⁾ Takáts id. m. 59. l.

²⁾ Ir. Közl. 25: 222. l.

³⁾ Catalogus librorum... Josephi Péczeli. Posonii 1793.

⁴⁾ E regény magyar vonatkozásairól l. EPhK. 38: 316—7.

(Mind. Gyűjt. IV. 114—9.), lefordítja a rá vonatkozó sorokat, melyek westministeri emlékoszlopába vannak bevésve, de meséi nem árulják el, hogy a «híres angol mese-író» olvasta volna. Irodalmi működésében két kor különböző ízlése küzd egymással: a hetvenes éveknek francia és a felvilágosodás korának gyorsan terjedő angol ízlése.

Pálóczi Horváth Ádám gyermekkorában tanult angolul. Később elfelejtette azt a keveset, a mit tudott.¹⁾ 1814-ben írja Kazinczynak: «Volt az ideje, mikor Anglusból is fordítottam én a Milton Paraditsomának elejét, pedig olyankor, mikor már egészen el felejtettem azt az Anglus Grammaticát (úgy tetszik Vallisiusét) mellyet Németi Pállal²⁾ volt vetélkedésemmel harmad nap alatt megtanultam. Ő vette hasznát a vetélkedésnek, mert azután üzte azt a nyelv tudományt, és folyvást értette utóbb az anglus könyveket». De azért Pálóczi Horváth is melegen érdeklődött a sokat csodált angolok iránt (v. ö. báró Hompesch-hez írt versét), és Kazinczyhoz 1817-ben írt levele³⁾ azt bizonyítja, hogy az angol irodalom iránti érdeklődése nemcsak nem hagyta el, hanem még fokozódott is az angol költészet általánosabb hatása korában.

Az angol irodalmi ismeretek terjesztéseért abban az időben tán senki annyit nem tett, mint Kis János. Soproni tanuló korában Németh László tanulótársával együtt tanulta az angol nyelvet. Tanáraik ajánlották a modern nyelveknek magánszorgalom útján való tanulását. Soproni diák korában Kis János meg tudta érteni a könnyebb angol írókat (Kis János emlékezései életéből. Olcsó Könyvtár 283. 62. l.). Péczeli példája szintén hathatott rá. Hisz a «Magyar Társaság» megalakulásakor a nagytekintélyű komáromi pap tanácsát is kérték a soproni ifjak. Első angol olvasmányairól is vannak adataink. Jóllehet minden könyvön kaptak, a melyet «a vak szerencse kezükbe játszott» (67. l.), mégis úgy látszik Eschenburg⁴⁾ híres gyűjte-

¹⁾ Kaz. lev. I. 222. l. — Figyelő 4:478. l.

²⁾ Németi Pál Horváthtal, ki akkor még theologus volt, egy házban lakott Debreczenben. Később Teleki László és István nevelője. — Kaz. lev. I. 324. l.

³⁾ Kaz. lev. XV. 203 - 206. l.

⁴⁾ Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Berlin u. Stettin. I—VIII. G. J. Eschenburg, 1788—91.

ményének angol költeményei voltak rá a legnagyobb hatással. Több versének mintáját vagy eredetijét ebben a gyűjteményben találták meg.¹⁾ Korán kerülhetett kezébe Retzer anthológiája is, a melyből szintén merít.²⁾

Első munkáját (Herkules választása. Anglusból fordítottatott Lowth szerént. Bétsben, 1791), melyet Eschenburg gyűjteményéből fordított, Széchényi Ferencz gróf kérésére egyik fiának ajánlotta. A nyomtatás költségeiről is a gróf gondoskodott.³⁾ Széchényi Ferencznek főleg a dunántúli írókra volt személyes hatása. Péczelivel sűrűn érintkezik, Pálóczi Horváthot arra buzdítja, tanulmányozza a nyugati népek irodalmát és ismerje meg annak remekeit eredeti nyelvükön.⁴⁾ Angol sympathiája ismert volt. Kis Jánostól tudjuk, hogy a mikor Bárány Péter első munkájáról értesült, «az angoltól fordítás említése által figyelemessé tétetvén, elkéré s grófjának elolvasta» (73. l.). Széchényi Ferencz érdeklődése bizonyára kiterjedt az irodalomra is, bár angolországi úti naplójában ennek nem sok nyomát látjuk. Barátja Retzernek, a kivel együtt két esztendőt töltött a Theresianumban (1772—74.). Retzer törekvései ismeretesek a magyar főúr előtt, a ki az angol szellem hódítását nálunk tudományunkban és irodalmunkban is szívesen láthatta. Azt hisszük, hogy Széchényi Ferencz nagy tekintélye, hatása mindenben kedvezett az angol szellem hódításának a Dunán túl. Kis János maga vállalta be Széchényi befolyását az ő írói pályájára.

Hogy az ifjú író micsoda ösztönzést nyert Göttingában, a II. György angol király által alapított «Georgia Augustá»-n, hogy minő ismereteket gyűjtött a göttingai könyvtárban, mely «kivált az új literatúrára nézve... talán egész Európában a leggazdagabb volt», arra nézve nincsen adatunk. Csak azt tudjuk, hogy külföldi útjáról visszatérve buzgón olvasgatta azokat az angol költőket és prózairókat, a kiknek műveit meg tudta szerezni. Igen sokat fordított. Verseken kívül leginkább az erkölcsi folyóiratokból (The Spectator, The Rambler) szeretett for-

1) EPhK. 35:449-60. 36:826-30. 38:401-2. 41:180-1.

2) L. függ. 80.

3) Emlékezései... 73. l.

4) Fraknoi id. m. 123. l.

ditani. ¹⁾ Az angol «short story»-t morális tanulságával sokszor átdolgozta, néha utánozta, ²⁾ saját kiadásaiban (Gyermekek és ifjúk bibliothekája. II. 1805.; Ifjúság barátja. II. Pest, 1816.; Helikoni kedvtöltés. I—IV. 1819—20.; Klio, vagy lélek-nemesítő, részint eredeti, részint fordított darabok kötött és kötetlen beszédben... 1825.), különböző folyóiratokban (Széplít. Ajándék a Tud. Gyűjt.-hez. I. 12—13.), számtalanszor ír ismertetéseket angol viszonyokról, ³⁾ emberekről. Adomákat mesél életükből, irodalmi munkásságukat ismerteti, ismertekké teszi Shaftesbury, Addison, Steele, Johnson neveit, és bár nem teremtető tehetség, mégis ő érezteti legjobban az angol szellem egyre terjeszkedő hatását Döbrentei fellépéséig. Fordításainak, átdolgozásainak, reproductióinak száma, tartalma és iránya arra vallanak.

Kis János buzdítólag hatott azokra, a kik környezetéhez tartoztak. Érdeklődést, kedvet tudott támasztani másokban is: Horváth Zsigmondban, Horváth Jánosban, ⁴⁾ de irányának nevezetesebb folytatói: pártfogoltja Edvi Illés Pál, ⁵⁾ az angol balladának nálunk első utánzója, és Petz Lipót, Shakespeare műveinek németre fordítója. Dunántúl, Bécs közelében, a Széchenyiek, Festetichek földjében tud az angol hatás először erős gyökeret verni. Íróink ott jutnak először az új, oly szívesen fogadott szellem hatása alá.

* * *

Az angol irodalom közvetlen megismerését nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy a nyelv elsajátítására igen kevés alkalom kínálkozott. Első angolul olvasó költőink az

¹⁾ Már a «'Sebbe való könyv»-ben (1799. II. köt.) is fordított «Erdölcsi jegyzések»-et angolból (Knox's essays moral and literary).

²⁾ Klio, 1825; Helikoni kedvtöltés. III. Egy ifjúnak gondolatjai s elmélkedései külömbféle tárgyakról. Erd. Múz. VII—VIII.

³⁾ Az Utazások és Országok leírásai gyűjt.-ben az I. kötet «N. Britannia állapotját» rajzolja Wendeborn után (Zigán János foglalta «rövid summába»). A «Nevezetes utazások tárháza» IV. kötetében Pictet angol-orosz útleírását adta ki (1817) Zigán János ford. V. ö. Kis János Emlékezései... 392. l.

⁴⁾ V. ö. Tud. Gyűjt. 1835. III. Az angol főiskolában való élet.

⁵⁾ L. a függelék 56—7.

angol nyelvet magánszorgalom útján tanulták meg. A század végéről azonban van adatunk egy könyvről, melynek címe: «Hathangú ének, avagy magyar, deák, német, *angol*, francia és olasz nemzeti beszélgetések. Buda, 1796.» Száldobosi Pap János, református theologus írta.¹⁾ Tudjuk azt is, hogy 1806-ban fizetésért az egyetem épületében francziát és angolt is tanítottak.²⁾ A későbbi korból több adat áll rendelkezésünkre. A Tud. Gyűjtemény 1820-iki évfolyamának (XII.) könyvismertetése Szeleczy Károly pozsonyi lyceumi tanárnak németül megírt angol grammatikáját dicséri, mely «az itteni ismeretes Angliai Grammatikák felett meg különböztetik». 1825-ben pedig a Hasznos Multságok cz. folyóirat (I. 24.) hirdet egy angol nyelvtant, mely irodalmi jegyzeteket is tartalmaz: «Grammatica Anglica... In usum nobilis academicæ Juventutis Hungaræ... a Joane Lemouton, in Regia Scientiarum Universitate Pesthinensi Linguae Anglicæ Lectore...» Ez adatokból láthatjuk, hogy az angol szellem terjeszkedésével a nyelv elsajátítására mindinkább több alkalom kínálkozik.

* * *

Az angol irodalmi ismeretek és hatások közvetítésében a dunántúli írókon kívül legtöbb része van a kassai «Magyar társaság»-nak. Tagjai nem tudtak angolul. A mit az angol irodalomból ismertek, azt fordításban olvasták. Irodalmi műveltségükkel a bécsi izléstől függenek még később is, de érdekük, hogy «nyugateurópai észlángok» között nagy angol költőknek is nyitottak utat irodalmunkba.

Bacsányi János Denis és bécsi körének hatása alatt fordítja Ossian énekeit. Költőink Ossian-kultuszát annak termékenyítő hatásával végső elemzésben Bacsányi töredékes fordításából származtathatjuk. Az ossiani mélabú és az ossiani hazafias felindulás legelőször Bacsányi kassai költőtársának, Baróti Szabó Dávidnak ódaköltészetében talál visszhangra. Kazinczy fordítása akkor jelent meg, amikor Ossian költői modora liránkban már meghonosodott.

¹⁾ L. Szinnyei id. m. és Sándor István: Magyar Könyvesház. Győr, 1803, 213. 272. l.

²⁾ Kultsár J.: Hazai Tud. 1806, XXXIV.

Ugyancsak Denis hatása alatt biztatta Bacsányi Barótit Milton «Elveszett paradicsomá»-nak Neumann bécsi latin átdolgozásából való fordítására.¹⁾ Az első részletek közlése Besse-nyei fordításának megjelenését 8 évvel előzte meg.

Bacsányi a 80-as évek vége felé jóval többet tud már angol írókról, mint a gárda tagjai. A «Magyar Museum» I. kötetének bevezetésében (1788) említi «Spensert, Shakespearet, Wallert, Drydent, Milont, Pope-ot és több olly halhatatlan férjfiakat, kiket Britannianak szerencsés szigetei világunknak adtanak...»

Kazinczy, a kassai társaság harmadik tagja sem tudott angolul. 1791-ben, Bécsben vett ugyan néhány leczkét az angol nyelvből,²⁾ de betegsége megakadályozta tanulmányai folytatásában. «Soviel habe ich aber doch erhascht, dass ich etwas divinierend verstehen kann», írja 1820-ban. Kazinczy nyelvtudásáról más, de túlzottan elismerő bizonyítékunk is van. Somosy, ki maga is ért angolul, azt írja Kazinczynak, hogy «érti úgy az anglus nyelvet is, mint mások Magyarországon érteni szokták, ha szinte titkolni kívánja is... A Young fordításának recensiója, az Ossian és Sterne fordítása kit-kit meggyőzhet arról, ha azokat az originallal összevetve olvasta.»³⁾ Magától Kazinczytól tudjuk, hogy soha angol eredetiből nem fordított. Az angol szöveg előtte volt ugyan fordítási munkáinál, de legfeljebb útbaigazítás céljából.

Angol irodalmi ismereteit ő is Bécs irodalmi köreinek közvetítésével szerezte. Ezt pontosan lehet megállapítani olvasmányainál, fordításainál egyaránt. Ismerte Goethe Ossian- és Sterne-rajongását, de Ossian énekeit, Sterne «Érzékeny utazásai»-t talán nem fordította volna amaz erősen suggeráló ösztönzés nélkül, a melyet Bécsben nyert. Ezt az állítást a függelékben összeállított adatokon kívül annak a megállapításával is igazoljuk, hogy Kazinczy csakis a Bécsben divatos angol írókat

¹⁾ Denis Milton- és Klopstock-rajongása ismeretes. E két költőt «Hercules oszlopainak» szokta nevezni. Nagl—Zeidler id. m. II. 45., II. 324—6. l. V. ö. a. függeléssel 63.

²⁾ Kaz. lev. XVII. 131. l. Minden vágya az volt, hogy Göttingába, onnan Londonba, Párizsba, Rómába jusson. De ez a kívánsága sohasem teljesült (Pályám emlékezete. Bpest, 1900. 77. l.).

³⁾ Kaz. lev. XVI. 243. l.

ismeri. Butler «Hudibras»-át, Fielding «Tom Jones» cz. regényét, Swift «Gulliver utazásai»-t akkor olvasta, a mikor e művek a bécsi irodalmi körökben ismeretesek, népszerűek voltak.¹⁾ Brydone útleírása (Tour to Sicily and Malta) oly kedvelt olvasmány volt, hogy Sammer, bécsi könyvkiadó angol eredetiben akarta kiadni. Itt is arra emlékeztetünk, hogy Kazinczy az Aetna leírását fordította Brydone művének egy német fordításából. Lady Montague leveleit ismerte,²⁾ de ezek a német fordításban nagyon elterjedt³⁾ levelek Bécsben is oly ismeretesek, hogy még egy angol kiadásuk is jelenik meg Bécsben, Sammernál (1797). Íme, minden angol névnel rá lehet mutatni Kazinczy ismereteinek eredetére. Emlékeztetnünk kell végre arra is, hogy Kazinczy angol irodalmi kérdésekről Retzerrel is, az angol irodalmi ismeretek e buzgó terjesztőjével is váltott levelet.⁴⁾ A mit a kassai «Magyar Társaság» kezdett, azt Kazinczy eredménynyel folytatta: ismertette a nyugati nagy szellemeket, köztük angol költőket és írókat is. A legtöbb ösztönzést Bécs irodalmi köreiből nyerte.

* * *

Más költőkről is van tudomásunk, a kik az angol nyelv és irodalom iránt érdeklődnek. A terjeszkedő új szellemnek ez ép olyan tünete, mint az a hatás, a melyet a dunántúli és kassai írói körök éreztek meg. Az új áramlat többé-kevésbbé megkapta Dayka Gábort, Csokonait, Sándor Istvánt és Verseglyt is.

Dayka kezdett ugyan angolt tanulni, de «nem tett nagy előmenetelt» (Kazinczy: Újhelyi Dayka Gábor versei. Pest, 1813. VIII. l.). Költészetében nem találjuk nyomát angol hatásnak. Csokonai sem tudott angolul, de élénken érdeklődött az irodalom iránt. Világirodalmi ismereteit nagyrészt Eschenburg híres gyűjteményéből szerezte,⁵⁾ ott ismerte meg az angol költők neveit, életrajzi adatait, sokszor műveik tartalmát is. Arra nézve nincsen adatunk, hogy próbált-e vajjon angolul olvasni, de

¹⁾ I. a függelék megfelelő adatait.

²⁾ Kaz. lev. XVII. 376. 393. l.

³⁾ A Nemz. Múz. könyvtárában 8 különböző kiadás van.

⁴⁾ Kaz. lev. XIV. 75—83. 212. l. (1816-ban).

⁵⁾ L. EPhK. 38: 814—5. l.

hogy angol költők érdekelték és foglalkoztatták, azt egyebek között bizonyítja «Az epopeáról» című értekezésének egy szakasza, a melyben «Pope, Buckingham, Roscommon, Hayley, Hill, Philip» neveit említi ¹⁾ (1. §.). Ez a részletadat is érdekes bizonyítéka annak, hogy íróinknak angol költészeti ismeretei jórészt anthológiákból (Eschenburg, Retzer) eredtek.

Farkas Károly († Losonezon, 1810) «Mulatságok» cz. kis gyűjteményében (1805) adott ki «Görög, Deák, Franczia, Angoly, Német Szerzőkből szedegedett» verseket. Angolból összesen hat költeményt fordított. Farkas forrását nem ismerem.

Sándor István, Verseghy Ferencz szintén ismerték az angol költészet sok termékét. Sándor csak egy verset fordított (Cowley: The Chronicle), a melyet Eschenburg vagy Retzer gyűjteményében olvasott. Angolországi útjának közvetlen eredménye írói működésére — úgy látszik — nem volt. Annál nevezetesebbek Verseghy irodalmi tanulmányai. Hosszas fogságában tanult meg angolul. Könyvet — tán a brünni pap útján ²⁾ — egy időben bőven kaphatott. Angol nyelvgyakorlatokat, költeményeket, vigjátékokat másolt le nagy szorgalommal és kitartással. ³⁾ Az angol nyelvet — úgy látszik — teljesen elsajátította. Nyelvismeretéről maga nyilatkozik a «Neuverfasste ungarische Sprachlehre» (1805) előszavában.

Olvasmányainak nyomát sokszor látjuk költeményeiben. Rikóti-jában ⁴⁾ a vak Miltont (4. l.), a «Scótus Ossianokat», Drydent említi, Young szatiráiból angolul idéz (105. l.), stb. Magyar Aglájá-nak (Buda, 1809) és Rikóti-jának angol jeligéi Retzer gyűjteményének két költeményéből valók. ⁵⁾ Ugyanabból a

¹⁾ E neveket magyarázó jegyzetekkel együtt Eschenburg gyűjteményének III. kötetében (Lehrgedichte artistischen Inhalts) a következő sorrendben találta: *Pope, Buckingham, Roscommon, John Philips, Hill, Doyer, Armstrong, Somerville, Grainger, Mason, Hayley*.

²⁾ Császár Elemér: Verseghy Ferencz élete és művei. Bpest, 1903. 163. l.

³⁾ Akad. kéziratár: Régi és újabb irod. 31. sz. III—IV. köt.

⁴⁾ Rikóti Mátvás, Pest, 1804.

⁵⁾ Churchill «The Poetry-Professors» cz. verséből (Retzer: Choice... VI. 26—36. l. A Verseghy-idézte sorokat l. a 29. l-on.) Rikóti-jában, Dunkin «The Poet's Prayer» cz. költeményéből (Retzer: Choice. V. 222—4.) pedig a «Magyar Aglájá»-ban idéz.

gyűjteményből merítette három költeményének (A Vízkórságos, A kanál, A veréb és gerlicze) meséjét.¹⁾

E szórványos adatok bizonyítják az angol hatás lassú terjedését és érvényesülését egymástól független írók költészetében is.

Külön emlékezünk meg az arisztokrata-íróról, gróf Dessewffy Józsefről, a ki műveltségével, széleskörű ismereteivel, Kazinczyra való hatásával előkelő helyet foglal az új szellem terjesztőinek, közvetítőinek sorában. Angol irodalmi ismereteivel egyetlen más írónk sem vetekedhetik e korban. Igen tanulságos volna az ő határozott angol rokonszenvének eredetét tudni, de életrajzi adatai nem adnak erre a kérdésre választ.²⁾ Ismeretei körét legjobban Kazinczyhoz, 1811-ben írt levele mutatta (Kaz. lev. VIII. 370. és k. ll.), a mely egyúttal érdekes tünete a különböző külföldi kulturális hatások ütközésének. Dessewffy a német szellemnél jobban szereti a francziát és az angolt. Felfogását sokan osztották e korban, még többen 15—20 év múlva. A német befolyás egyoldalú nyomásával szemben a magyar író e korban ösztönszerűleg keresett egyensúlyt. Ez is egyik magyarizata az angol befolyás gyors érvényesülésének.

Dessewffy egyike azon keveseknek, a kiknek nagyobb számú angol könyvük volt. De ő is panaszodik beszerzésük nehézségéről. 1812-ben írja Kazinczynak, hogy Pesten elajándékozta angol könyveit, «mert felhagytam ezen nyelvnek művelésén, mint azért, mert alig megkaphatók vagy igen drágák az Anglus könyvek, csak keveset tartottam meg belőlük...» (Kaz. lev. IX. 524. l.). Későbbi életéből tudjuk, hogy az angol kultúra iránti érdeklődése nem szűnt meg, bár nem tartott lépést az egyre hódító hatások terjeszkedésével.

Megérezte az angol áramlat hatását a távol Erdély is, melynek régi hagyományai bizonyos mértékig a talajt az új szellem befogadására már előkészítették. A református Telekiek — mint láttuk — az egyházi érintkezések révén Mihály óta érdeklődnek Anglia iránt. És bár nincsen adatunk arra nézve, hogy ez

¹⁾ Függelék 57, 80.

²⁾ V. ö. önéletrajzi adatait. Ir. Közl. I. 472—80. l. Ifjúkori hivatalos főnöke, Pászthory Sándor fiumei kormányzó is jól tudott angolul.

az érdeklődés az egyházi élet korlátain túlment, mégis figyelemreméltó a terjeszkedő angol szellemnek hatása a Telekiekre a 18-ik század végén. Teleki József (meghalt 1796-ban) fiának, Lászlónak vallomása szerint olvasott, ha kellett, beszélt is angolul.¹⁾ Úgy látszik, leginkább a filozófusok (Locke) és a deista írók kötötték le érdeklődését.²⁾ Péczelihez írott leveléből tudjuk, hogy angol költőket is ismert.³⁾

Két fia, László és István, 1787-ben utazik Angliába. Egy másik helyen vázoltuk azt a hatást, melyet a szigetország alkotmánya, politikai és tudományos élete gyakorolt Teleki Lászlóra. Hadd jellemezzék itt Berzsenyi szavai ezt a hatást.

«Láttad Deukaledon fennyen uralkodó
Hullámit s koronás Albion árbozít,
A bölcs nép felemelt lelke csudáit, és
A törvény diadalmait.»

(A balatoni nympa gróf Teleki Lászlóhoz, midőn a Balatonra szállott. 1812)

Teleki Lászlót — mint más Telekit is — az angol költészetnek leginkább erkölcsi, bölcselkedő iránya kapta meg, melynek legnépszerűbb képviselője nálunk Pope. Különösen az «*Essay on Man*» hatását lehet versein érezni.⁴⁾ Az angol költők közül különben Youngöt és Miltont ismerhette jobban.⁵⁾

Fiának, Józsefnek szélesebb körű angol irodalmi ismeretei-

¹⁾ Teleki L.: *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék*... Hermannstadt, 1800. «Er... verstand, und sprach auch im Nothfall, Englisch.» (35. l.) «Buzgó fiúi tiszteletnek 's szeretetnek köve» (Pest, 1797) cz. versében is mondja apjáról: «Olaszt, s *Anglust*, tudtál, s mindkét nyelven szólltál...» (12. l.)

²⁾ Tolandot «*Atyafiai barátság*»-nak oszlopá-ban említi (Kolozsvár, 1779. 25. l.).

³⁾ Ir. Közl. 25: 225. l.

⁴⁾ Pope hatására már Szász Károly figyelmeztetett (Idősb Gróf Teleki László ismeretlen versei. Értekezések a nyelv- és széptud. kör. X. 7, 6—7. l.). Némely verse (Néhai gróf széki Teleki Ádám úr... áldott hamvainak emlékezetekre», Pesten, 1798) teljesen igazolja Szász Károly állítását.

⁵⁾ V. ö. Voinovich Géza: Idősb gróf Teleki László irod. munkássága. Ir. Közl. 1899. 129—167. l.

ről a Tud. Gyűjt.-ben megjelent ¹⁾ bírálatok tesznek tanúbizonyságot.

Az angol irodalmi hatás Erdélyben mégis Döbrentei Gábor nevéhez fűződik első sorban. Erdély tudományos és irodalmi köreiből ő a »spiritus movens«, a ki czéltudatossággal, kitartással irányítja író társai figyelmét az angol irodalomra.

Döbrentei Németországban tanult meg angolul. »Ossian szerete által indítatva szorgalma az angol nyelv tanulására is lelt időt Lipcsében« (1806) mondja róla Toldy Ferencz (A magyar költészet kézi-könyve. Bpest, 1876. III. 259.). Kis János Kazinczynak ajánlotta, a kinek közbenjárására gróf Gyulay Lajosné házába kerül nevelőnek. Bár Ossiant és az »angol Euripidesz zseni«-jét már Lipcsében bámulta (Kaz. lev. IV. 512. l.), mégis kevés angol irodalmi ismeretet hozhatott magával külföldi útjáról. Tájékozottságot, tudást önműveléssel szerzett. ²⁾ Miután az akkor híres költőket, prózairókat ³⁾ megismerte, bizonyos joggal hirdethette az Erdélyi Múzeum I. füzetének (1814) előbeszédében irodalmi vállalata céljául egyebek között az »Anglusok Literaturájoknak bővebb ismertetését« is. ⁴⁾ Eleinte — úgy látszik — főleg az angol erkölcsi folyóiratokat akarta megismertetni (Kaz. lev. XI. 409—10.). Azoknak hangját, modorát igen szerette. ⁵⁾ Az angol próza nagy mestereit is olvasgatta, legszívesebben Sterne-t, a kinek egy munkáját később le is fordította.

A költők leghíresebbjeit sokszor említi (Erd. Múz. 1815. II. A hexameterrel éles kezdete a régi s új nemzetek között. 1817 IX. A wesztmünsteri apátúrság temploma, s néhány benne levő emlékkövek Londonban), adomákat közöl életükből (Széplít. Aj.

¹⁾ T. J. alatt.

²⁾ Angol irodalmi műveltségét szívesen mutogatta. Szeretett idézni, leveleiben is igen sok angol névvel találkozunk. Tévedései mutatják, mennyire új még nálunk abban a korban az angol irodalmi ismeret. Döbrentei Goldsmith és Gray nevét (Kaz. lev. X. 135.), máskor Chaucerét és Cowleyét téveszti össze.

³⁾ V. ö. Kaz. lev. VIII. 532. l.

⁴⁾ »Az Olaszok, Francziák, Anglusok, Németek Literaturájoknak bővebb ismertetését.«

⁵⁾ Erd. Múz. VI. 1817. »Erkölcsi elmélkedések.«

1822. 24—25. l. stb.), műveiket ismerteti, egy szóval, saját ismereteinek értékét abban látja, hogy azokat másokkal is közli. Összeköttetéseinél fogva könnyen tudott angol könyvhöz jutni. A bécsi könyvpiaczon szerezte be legtöbbjét, talán valamennyijét. Leveleiben ismételtén tesz említést Bécsben vett angol könyvekről (Kaz. lev. XII. 357. 407.). Az angol irodalom sokkal nagyobb köréből meríthetett ismeretet, tudást és ösztönzést, mint első angolul olvasó íróink. Nem szorult annyira anthológiákra és gyűjteményekre, mint amazok. Íróársait ezéltudatosan buzdította az angol nyelv és irodalom tanulmányozására. Az Erd. Múz.-ban (1817. VII.) a következőket írja: «óhajtható, hogy ifjaink közül sokan adják magukat az anglus nyelv tanulására, s ezen magas lelket lehellő, sok eredetiségekkel teljes Literatura munkáji fordításaival a Nemzetnek mutatnák meg, hogy az anglus lélek a szunnyadozó magyaréban, melly atyafiságra gerjeszthet. Legalább csak két ifjat láthatnék valaha, a ki ezen szavakra felbuzdulna: s örvendhetnék annak, hogy az egyetlen egy Nemzet jelesb munkájit, mi közinkbe úgy, a mint kell, általhozták».

Buzdítása nem maradt eredmény nélkül. Főúri és írói körökben egyaránt talált híveket. Buczy Emilt ¹⁾ korán nyerte meg a maga ízlésének. Még 1813-ban írja neki: «Hogy anglusul érteni kezdesz, annak örvendek. Különben pedig fenn lesz érzésem, hogy az Anglus Classikus Világ genuinus megismerésére, barátod adott alkalmatosságot.» Buczy maga sorolja fel Toldy Ferenczhez írt levelében ²⁾ legkedvesebb angol olvasmányait: «Régtől fogva igen kedvelt Auctoraim:... Shakespeare, Thomson, Blair, Milton, Ossian; közelebbről T. Moore és Lord Byron.» Tanulmányainak legértékesebb gyümölcse «A Tragœdia. Legfőbbje a görögöknél s mostani állapotja» cz. értekezése (Erd. Múz. 1817. IX.), mely kezdődő Shakespeare-kultuszunknak egyik legbecsesebb emléke.

Döbrentei hatása alatt tanul angolt Bölöni Farkas Sándor, ³⁾ Wesselényi Miklós barátja. Szó szerint idézünk az ő leve-

¹⁾ Akad. levéltár. M. Irod. lev. 4. r. 3. sz.

²⁾ Akad. levéltár. M. Irod. lev. 61. d.

³⁾ Később, 1831-ben Angliában járt ő is.

léből is. «Görögül még nem tudok, s épen az idén akarék tanulni, ha Döbrentei az Anglust tanulni Wesselényivel s G. Gyulayval való jó alkalmat nem ajánlotta volna. Már az Anglus-hoz hozzá fogtam, s most több felé nem osztom magam» (1815)¹⁾.

Hogy Teleki Ferencz Döbrentei hatása alatt foglalkozott-e angol költőkkel, arra nézve nincsen adatunk. Csak azt tudjuk, hogy versírásra ő ösztönözte a Bécsben teljesen elnémetesedett főurat, a kinek közébb verseit is kiadta.²⁾

Az erdélyi írók közül még Bolyai Farkast kell kiemelnünk. Angol nyelvtudása, irodalmi műveltsége egészen független Döbrenteitől. Már 1804-ben idéz angolul Hamletből (Stäckel Pál: Bolyai életrajza). Saját véleményem, a melyet azonban nem tudok adattal támogatni, az, hogy Bolyai Göttingában tanult meg angolul. Legkedvesebb angol költője Shakespeare.³⁾ De ismert másokat is. Fordított pedig Pope, Milton, Thomson és Gray költői műveiből (Pope próbatétele az emberről. Más poétákból való todalékkal. M.-Vásárhelyen, 1819).

Látnivaló tehát, hogy az új szellem Erdélybe is eljut. Terjesztése érdekében senki annyit nem tesz, mint Döbrentei. A Telekiekkel, Wesselényiekkel való barátkozása fokozza szava hatását, köre előkészíti a talajt a közeljövő írói nemzedéke, a Jósikák, a Kemény Zsigmondok számára. Döbrentei erdélyi szereplésének az új irodalmi hatások közvetítése kétségtelenül egyik legfőbb érdeme.

* * *

Magyarországon, Erdélyben itt is, ott is találkozunk tehát költőkkel és írókkal, a kiknek műveiben hűségesen tükröződik az angol hatás fokozatos térfoglalása. Az új áramlat hódításainak jellemző példáját látjuk Kölcsey életében. Még 1813-ban azt írta Döbrenteinek: «Az angolok és olaszok poesisát nem

¹⁾ Kaz. lev. XIII. 263. l.

²⁾ Gróf Teleki Ferencz versei, s néhány leveléből töredékek. Kiadta Döbrentei Gábor. Budán, 1834. Ebben Lord Byron egy költeményének (Kedvesemhez. 72--73. l.) fordítását találjuk.

³⁾ Konez József: A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium története. 1896. 308. l.

ismerem.» ¹⁾ 1815-ben Ossiant, Yorickot említi és hangsúlyozza, hogy Swift, Pope és Sterne neki rendkívül kedvesek (Kaz. lev. XII. 488—9. l.). A 20-as években írt értekezéseiben sűrűn hivatkozik angol írókra, költőkre, élete végén pedig eredetiben olvassa lord Byron műveit (Minden munkái. IX. 458.).

Az angol költészet romantikusainkra tett hatásának fejtegetésére itt már nem térhetünk át. Nem tartozik ennek a dolgozatnak kereteibe amaz érdekes processzus ismertetése, mint veszik át a kis tehetségek szellemi hagyatékát a nagyok és később a legnagyobbak. Az angol irodalom hatása intensív és expansív módon erősödik. A 20-as évek elején az angol romantika világhírű termékei honosodnak meg magyar földön. A fiatal Vörösmarty 1824-ben Byront, Scottot, 1825-ben «újólág» Shakespeare-t olvassa. ²⁾ Új lendületet nyer a mintegy 30 évvel ezelőtt megindult irodalmi áramlat. Új, most már közvetlen szellemi hatások korszaka nyílik meg, a mikor Széchenyi István irányítja a nemzet tekintetét Anglia felé. E kor angol-magyar érintkezéseiről — remélem — lesz még alkalmam szólni.

¹⁾ Minden munkái. X. 34.

²⁾ Kaz. lev. XIX. 494. l.

FÜGGELÉK.

A) Versek.

Balladák.

Költőink az angol-skót balladákat, ép úgy mint az angol költészet sok más termékét, először gyűjteményes kiadásokban, anthológiákban olvasták. Az első balladaszerű költemény, mely az angol költészetből a mi irodalmunkba jut, Kis János «Lilla» című költeménye.¹⁾ Ennek eredetije Gay (1685—1732) egy tragikomikus operájából (What d'ye call it?) való. Eschenburg több angol-skót balladával együtt felvette gyűjteménye V. kötetébe (172—3. l.). Onnan fordította le Kis János.²⁾

De Eschenburg és Retzer anthológiáiban foglalt balladák több fordításra vagy utánzatra nem találtak. Annál nagyobb volt Percy balladáinak hatása már 1825-ig is. A kik e világhírű régi balladákat — tárgyban és hangban — nálunk utánózták, nem voltak nagy költők, de az angol ballada első közvetlen hatása mégis csak az ő nevükhöz fűződik. Ennyiben van irodalomtörténeti jelentősége fordításaiknak és szabad átdolgozásaiuknak is.

Döbrentei és Buczy Emil már 1817-ben hívják fel a figyelmet az angol balladára. Az Erdélyi Múzeumban (1817. VII. 49.) Döbrentei egy jegyzetben a következőket mondja: «Az Anglusoknál most is kedvelt Balladák más neműek. Ballada ezeknél anyi, mint valamely szomorú esetnek romantos eleádása versekben.» Jóval fontosabb Buczy Emil értekezése az Erd. Múz. 1817-iki évfolyamában («Értekezés az elmének magasb kifejlődése körül, az izlés munkájiban.»). Ebben Percy ballada-gyűjteményére utal és Döbrentei, a lap kiadója jegyzetben meg is magyarázza, hogy «Percy Dromori Püspök Hiberniában, a régi anglus énekeket egybegyűjtötte, s kiadta e czím alatt: Reliques of ancient english Poetry. Vol. 1—3.» (96. l.). Erdélyi íróink közül többen ismerték tehát a híres angol-skót ballada-gyűjteményt 1825 előtt.

¹⁾ Toldy Ferencz 1865-iki kiadása (Kis János poetai munkái) szerint angol költő után írta, 1803 körül.

²⁾ Retzer gyűjteményéből (I. 41—43.) is ismerhette.

Két irodalomtörténetünkben keveset említett költőnkre volt Percy gyűjteménye először nagyobb hatással: Töltényi Szaniszlóra és Edvi Illés Pálra. Mindketten eredetiben olvasták a balladákat.

Töltényi Szaniszlónak¹⁾ a «Hasznos Mulatságok» 1820-iki évfolyamában (II. 19. sz.) jelent meg egy verse: «Ballada.» (Mallet után angolból). Dávid Mallet (1705?—1765) költeményének címe: «Margaret's ghost». Eschenburg felvette gyűjteményébe (V. 169—71.), de Töltényi nem ott, hanem Percy gyűjteményében olvashatta.²⁾ A «Hasznos Mulatságok» egy későbbi számában (1825. I. 6—7.) a balladáról értekezik, megemlíti a «Chevy chace» és a «Field of Otterburne» című balladákat, tehát a Percy-féle gyűjtemény két ismert remekét, megemlíti továbbá Percyt és Evans balladáit is («Old Ballads... historical and narrative. 1777. 2 vols.» és «Select. Scottish Ballads. Lond. 1781—83. 2 vols.»). Az angol balladaköltők közül soknak ismeri nevét, de azért leginkább Scott-ét emeli ki: «Melly híressé teszi a mai időben ezek (t. i. az említett ballada-gyűjtemények) által Walter Scott az ő költeményeit, kiki tudja». Scottnak egy balladaszerű költeménye a «Hasznos Mulatságok» olvasói előtt akkoriban már ismerős lehetett. Még 1822-ben (Hasznos Mulatságok. II. 20.) jelent meg egy «Skóciai Nép Rege» evvel a bevezetéssel: «Walter, híres Skóciai Román költő, a régi Chronikákat sokféleképpen használja költeményeire...» A lefordított «néprege» címe: The Search after Happiness; or The Quest of Sultaun Solimaun. Written in 1817.»³⁾

A Tud. Gyűjt.-ben (1824. XI.) pedig Edvi Illés Pál így válaszol a saját maga által felvetett kérdésre: («Milyen Versek valók a Magyarnak?») «... a Brittusoknak Scott a népköltőjük, ... kikhez hasonló, lelkes, eredeti népköltőkre mennél több számmal volna Hazánknak igazán legnagyobb szüksége...»

Edvi Illés Pál⁴⁾ Percy gyűjteményét is jól ismerte, sőt fel is használta. A «Hébe zsebkönyv»-ben (1821) megjelent két költeménye érdekel bennünket elsősorban: «A bűbajos gyerkőcze» és «Vincze és Ágnes». Az előbbinek forrása a «The boy and the mantle» (az id. kiad. III. köt.) cz. költemény. Edvi Illés ragaszkodik a Percy-ballada meséjéhez, de magyar földre helyezi

¹⁾ Életrajzi adatait l. EPhK. 28: 471—7.

²⁾ Reliques of Ancient English Poetry. H. B. Wheatley kiadása (London, 1891) szerint a III. kötetben.

³⁾ The Poetical Works of W. Scott. Francfort o/M. 1834. Kölcseny példányát használtam.

⁴⁾ L. életrajzi adatait: Edvi Illés emléke. Haberern Jonathán. Bpest, 1872 (Érték. a böles. tud. köréből. II. oszt. III. szám.). Költeményeit Edvi Illés Gyula adta ki (Pest, 1853.).

át. Arthur és Guenever neveit felcseréli Kálmán magyar király és Predszlava neveivel. — «Vincze és Ágnes» cz. versének forrása Percy gyűjteményének «Lucy and Corin» című balladája (id. kiad. III. köt.). Thomas Tickell, Addison barátja írta e költeményt, melyet Gray a világ «legszebb balladá»-jának tartott. Edvi Illés verse áldolgozás: magyar nevekkal helyettesíti az angolokat és az utolsó két versszakot megváltoztatja. De a magyar költemény motivuma is (rózsafa nő ki Ágnes szívéből, áfonya Vinczééből, ezek egymásra borulnak) Percy gyűjteményéből való! Van Edvi Illés Pálnak még egy verse, melynek forrása egy Percy-ballada. Ez «A három király-leány angoltól» (Felső-Magyarországi Minerva. 1828.). Eredetije: «King Leir and his daughters» (id. kiad. I. köt.).

«A kényes urfi Skóciában» (Hebe, 1821) és talán «Zalán lovag» (Széplít. Ajándék. 1823.) cz. verse is valamely angol gyűjteményből való. E két költeménynek azonban még nem akadtam forrására.

Brooke.

The Sparrow and the Dove cz. költeménye tárgyát Versegghy átvette «A Veréb és Gerliczé»-ben. Az angol költeményt Retzer gyűjteményében olvasta (Choice... IV. 216—231. l.).

Samuel Butler (1612—80).

Butler szatirikus költeményét (Hudibras I. 1663., II. 1664., III. 1678-ban jelent meg) Kazinczy ismerte. 1814-ben írja Helmecczy Mihálynak: «Vedd Hudibrásomat baráti ajándékképen...» (Kaz. lev. XII. 158.). 1815-ben pedig újból megemlíti és arra biztatja Helmecczyt, olvassa el az első éneket komikus képei kedvéért (Kaz. lev. XII. 197.). A magyar író előtt Butler neve és híres műve különösen a bécsi német kiadás óta (Sam. Butler: Hudibras in 9 Gesängen; neu verdeutscht von K. A. v. Gruber, Wien, 1811) lehetett ismeretes. Emlékezetes azonban, hogy egy angol nyelvű «Hudibras» már Péczelinek volt birtokában.¹⁾

Lord Byron.

Morvay Győző kimutatta (Byron. Irta Koeppel Emil. Fordította Esty Jánosné. Függelék: Byron Magyarországon. Irta Morvay Győző. Budapest 1913), mint terjedt nálunk a Byron-kultusz először a főrangú körökben, azután pedig az írói világ-

¹⁾ I. könyvei jegyzékét.

ban. Lapjaink, folyóirataink ismételten foglalkoznak személyével. Élete egyes mozzanatairól, regényes vállalkozásairól, a görög szabadságharcban való részvételéről sűrűn értesül a magyar olvasó is. Byronról mindenki tudott a művelt kontinensen. Bécsben angol költőt még nem ismertek oly jól, még nem olvastak oly mohón, mint a nagy angol romantikust. Metternich Byron-rajongása közismeretes.

Nálunk abban az időben, 1810 és 20 között, a bécsi irodalmi izlésnek még mindig van nagy hatása, de főleg arisztocraciánknak az érintkezése Angliával már sokkal közvetlenebb, semhogy Bécs kizárólagos közvetítését kellene e korban keresnünk. Széchenyi István Angliában érdeklődéssel, sőt lelkesedéssel olvassa nemcsak Shakespeare-t, hanem Byront is. A magyar író is közvetlenebbül érezte meg a kor nagy szellemi áramlatait, mint a 18-ik század végén. Elszigeteltségünk, Béctől való függésünk mindinkább csökken. Az angol kulturális hatások nyomozása 1825-ig, de még inkább azon túl megerősíti ezt a feltevést. Byron hatása világirodalmi hatás, melyből kiérezhetjük ugyan a bécsi közvetítést is, de a melynél lehetetlen észre nem vennünk az angol szellemi élet közvetlen hatásának kezdődő korszakát.¹⁾

Életén kívül a magyar olvasó csakhamar megismeri költészetét is. A «Hasznos Multságokban» (1820. II. 29.) valaki a Childe Harolds Pilgrimage-ból fordított le néhány szemelvényt (CX., CXI., CXII., CXIII., CXXX.) prózában. A Széplít. Ajándék 1824-ben hoz egy töredéket «Lord Byron Kainjából» (Anglusból). Az «Aspasia» (Szerk. Kovacsóczy Mihály. Pesten, 1824. 84—5.) szintén közöl egy 8 strófás töredéket «Lord Byron után». Említésre méltó, hogy a «Vaterländischer Almanach für Ungarn» (Dr. Zerffi I. S. és I. F. Habermann szerk.) még 1821-ben hozott öt költeményt, németre fordítva. A fordító nevének csak kezdőbetűit tudjuk: L. v. Sz. (Az Eötvös-collegium-i könyvtár példányába czeruzával bejegyzett magyarázata szerint «Leopoldine von Szápáry, vermählte Gräfin Teleky.» Morvay nem említi az «Aspasia» és a «Vaterländischer Almanach» fordításait.)

Bővebb életrajzi adatokat a Hasznos Multságok 1825-iki évfolyamában (1825. I. 17—20.) találunk, bár lapjaink addig is sokszor közöltek egyet-mást Byron életéből.²⁾ Látjuk tehát, hogy Byron neve, költészete nálunk már 1825-ig is általánosan

¹⁾ Ezt a kérdést máskor tárgyaljuk. Byron költészetének hatását is csak 1825-ig vizsgálhatjuk, bármennyire csábító is az ő hatását az általános angol hatások keretében megrajzolni.

²⁾ L. Morvay összeállítását. 373—4. l.

ismert volt. Hatása azonban csak később érezhető romantikus költészetünkben.

Abraham Cowley (1618—67).

Cowley nevét először a Mindenes Gyűjteményben olvassuk (II. V. Levél: Az észről, vagy elmességről tett jegyzések folytattatnak.), a hol Péczeli elmés hasonlatait említi és ezekből néhányat le is fordít. Később ismeretessé vált nálunk «The Chronicle» című költeménye, az angol «vers de société» egyik legjobb példája az angol irodalomban.¹⁾ Sándor István a Sokfélében (Sokféle VIII. Győr, 1801. A Szerelmemnek krónikája, egy szabad fordítás Cowley után.) fordítja. Döbrentei 1812-ben a következőket írja Sándor fordításáról: «Egyszer csudálkozom, midőn nem tudám miként az Erdélyi Magyar Kalendariomban Chaucernek krónikáját találtam. Meglelem azután Sándor István Sokféléjében. Nyomorult fordítás...» (Kaz. lev. IX. 477.). Döbrentei itt összetéveszti Cowley nevét Chaucer-ével, máskor meg Gray-t cseréli el Goldsmith-el.²⁾ Angol írók neveinek összetévesztése nem oly szokatlan akkoriban.

A másik fordítás (Szívem krónikája) Kis Jánosé. Gálos Rezső szerint (EPhK. 37 : 827.) Langbein egy költeménye (Die Liebeschronik. Nach dem Englischen des Cowley) után írta Kis a maga versét. Evvel szemben azonban rámutathatunk két gyűjteményre, a melyben Kis Cowley eredeti költeményét olvashatta. Mindkét gyűjteményt ismerte. Eschenburg ismételtlen említett «Beispielsammlung» V. kötete (58—60.) hozza Cowley versét is. Ismeretes, hogy Kis több költeményének Eschenburg gyűjteménye a forrása.³⁾ Olvashatta e költeményt Retzer anthológiájában is⁴⁾ (Choice ... I. 59—62.).

Cowley szerelmes verseit és Sprat püspöknek azokról mondott véleményét Kis emlékezéseiben is említi (485—6. l.). Ez is a mellett szól, hogy Cowley versét eredetiben ismerte, nem pedig vagy nem csupán német utánzattól.⁵⁾

¹⁾ Hamilton Thompson szerint. I. Cambridge Hist. of Engl. Lit. VII. 63. l.

²⁾ Váczy (Kaz. lev. IX. 585.) szerint «Döbrentei talán a Canterbury Tales valamely regéjére céloz, a mely előfordulhat a Sokfélében, de nincs megmondva, hogy a fordító honnan vette...»

³⁾ Hercules választása.

⁴⁾ V. ö. függ.

⁵⁾ Nagyobb könyvtáraink közül csak az egyetemiben találtam Cowley költeményeinek egy kiadását. De ez is csonka.

Goldsmith.

«The deserted village» című költeményének egy részletét felvette Eschenburg a maga gyűjteményébe (The country-clergyman. I. 81—3.). Lefordította Kis János. Versének címe: A falusi pap.¹⁾ Lowth «Herkules választása» cz. költeményét is Eschenburg I. kötetéből (274—84.) fordította.²⁾

«A wakefieldi lelkész»-t Döbrentei egy barátja akarta lefordítani (Kaz. lev. XI. 477.).³⁾ De e híres elbeszélés is csak későn jelent meg magyar nyelven.

Thomas Gray (1716—42).

Gray híres elégiája, «An elegy, written in a country-churchyard» eljutott Magyarországra is. Több fordításban bírjuk, bár nincsenek adataink, hogy az elégia költőinkre hatással lett volna. Farkas Károly «Mulatságok» cz. gyűjteményében (Buda, 1805) több angol költemény mellett Gray elégiáját is lefordította magyarra. Próza fordításának címe: Gray Tamásnak egy Temetőkertbe írt Alagyája, Anglusból. Döbrentei az elégia «melankóliájának szomorúan édes tónusá»-t 1815-ben említi (Erd. Múz. 1815. II. A hexameterrel való élés kezdete a régi s új nemzetek között.). 1819-ben Balogh Pál fordítja le angolból, de fordítása csak 1822-ben jelenik meg a Tud. Gyűjt. szépirodalmi mellékletében («Egy falusi temető-kertben írt Alagya. Gray Tamás után. Anglusból 1819.»). A «Hébe» 1823-iki évfolyamában újból, még pedig szintén az angol eredetiből fordítja Edvi Illyés Pál («A szegények bucsuztatójuk. Íratott egy falusi temetőben, nyári estve.»). Az előbbi fordításokat Edvi ismerte. Végül megemlítjük még Deáky Zsigmond fordítását: «Elegia egy falusi temetőre. G. T. után. Vitéz de Rossi János Ferencz úrnak, tisztelt barátjának ajánlja ... Rómában, 1827 ...» (Később még egyszer megjelent: Koszorú, Széplít. Ajándék a Tud. Gyűjt. hez, 1837).

A magyar írók bizonyára valamely anthológiából ismerkedtek meg e népszerű, rendkívül elterjedt elégiával, melynek hangja, tartalma oly tökéletesen illik a német költészet 18-ik századbéli szentimentális szelleméhez (Eschenburg gyűjteményének IV. kötetébe vette fel. 45—9. l.).

¹⁾ «Goldsmid» falusi papját említi a Tud. Gyűjt. is (1823. III. 105.). Retzer is felvett az angol költeményből egy részletet (Choice ... VI. 162—4.).

²⁾ EPhK. 38: 401—2. l.

³⁾ Bécsben 1796-ban jelent meg Sammernél.

Gray néhány költeményét Bolyai Farkas fordította prózában magyarra (Pope próba-tétele az emberről. Anglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal. M. Vásárhelyen 1819). Ezek: «A tavasz» (47—78. l.), «Az etoni kollégium» (78—81. l.) és «Schakespear és Milton» (81—82. l.).

James Hervey (1714—58).

Híres és sokat olvasott volt a maga idejében «Meditations among the tombs» (1745—7) című műve, melyet túláradó érzés, dagályos stílus jellemez. Az a kor, a mely Young «Éjtszakái»-ban tudott gyönyörködni, szívesen olvasta Hervey «édes érzékenységet, nyájas szavait» is. Magyarra ketten fordították. A Magyar Hirmondó (1781. 245. l.) szerint gr. Teleki Ádámné, szül. Wesselényi Mária báró asszony fordította le «Hervey Ánglusnak Sir-halmait»,¹⁾ a másik fordítás pedig Péczeli: «Hervey sirhalmi és elmélkedései. Fordítottatott Péczeli József komáromi prédikátor által, Pozsony, 1790.» A bevezetés szerint (VII.) Péczeli az angol író példaadása után a fordítással járó anyagi hasznót a szegénység enyhítésére akarta fordítani.

A magyar szöveg két részből áll: a sirhalmokból és az elmélkedésekből (Contemplations). A fordítás rövidebb az eredetnél. Péczeli elhagyta azon gondolatokat, melyeket Young szelben és bővebben fejezett ki «Éjtszakái»-ban, mert «sok Anglus Auctoroknak még becsületekre szolgál az, mikor az ő bőv becsületeket rövidítik» (78. l.). Gulyás Pál kimutatta (id. Péczeli József élete és jellemzése. Budapest, 1902. 43. l.), hogy Péczeli nem az angol eredetiből, hanem Le Tourneur-nek 1770-ben megjelent fordításából (Méditations sur les tombeaux, trad. par Le Tourneur, 1770) fordított. Ugyanonnán vette Hervey terjedelmes életrajzát is, a mely a «Sir-halmakat» megelőzi (3—80. l.).

Milton (1608—1674).

A mikor a magyar költő először olvasta az «Elveszett paradicsom» énekeit, Milton igazi költői nagyságát nem láthatta. A fordítás bármily művészi is, legfeljebb leírást, képet tud másolni, a melyet a vak költő hatalmas fantáziája alkotott. A stílus nagyszerűsége, a nyelvezetnek a fenséges határát érintő gazdag áradata, a híres «verse-paragraph» nem érvényesül a fordításban. Halványodik, erejét veszti és így a nagy költő, «the grandest styled of English poets», a mint Saintsbury nevezi,²⁾ a

¹⁾ L. Néhai gróf Teleki Mária sir-halma. Teleki László. Pest, 1801. 36. l. Valószínűleg francziából fordított, angolul nem tudott (V. ö. 35. l.).

²⁾ The Cambridge History of Engl. Lit. VII. 136.

kinek hatását a későbbi angol költészetnek talán egy terméke sem kerülhette ki, lényegesen mást jelentett a külföldön, Francia- és Németországban, mint saját hazájában.

A külföld, mely a 18-ik század folyamán általánosabban ismerkedett meg az Elveszett Paradicsommal, leginkább a költői fantázia gazdagságát, szinte mondhatnók szertelenségét csodálta benne. Milton világának fenségét érezte mindenki, de éposza sajátos, az angol eredetitől el nem választható szépségeit kevésbé láthatták.

Bécsi testőríróink az elsők, a kik nálunk olvassák. A könyvtárainkban (az egyetemi, múzeumi, akadémiai könyvtárban) őrzött nagyszámú példány azt sejteti, hogy az Elveszett Paradicsom valamikor elterjedt olvasmány volt magyar földön, sőt még olyan adatunk is van, hogy egy magyar főurat, Mednyánszky Jánost (1747—1833) Miltonnek nevezték el, a miért oly rajongója volt a nagy költőnek. Volt nálunk is Milton-kultusz, mely ugyanonnan indult ki, a honnan költőink világirodalmi ismeretei származtak az irodalmi megújulás korában: Bessenyeiek bécsi köréből.

Maga Bessenyei György az első, a ki Miltonon az Elveszett Paradicsom költőjét érti. A *Defensio pro populo Anglicano*... cz. puritán vitairat szerzőjét református theológusaink régóta ismer-tek. Bessenyei «A magyarság»-ban (1778; 12. l.) említi: «de ha Volfiust, Flörít, Monteskiőt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donatot stb. Magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egy néhány esztendő múlva az Asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok Doctusnak van az Országba». Az «Elveszett paradicsom»-ra czéloz «A természet világa» cz. tankölte-ményének következő soraiban is:

Az embert fedezd fel s erkölcséről ítélj!
Hogy az ördög mennyi számmal táborozik,
Istennel, angyallal, hol, hogy hadakozik,
Anglus észnek való, reánk nem tartozik...¹⁾

Orczy és Baresay is szívesen olvashatták a nagy angol époszt. A «Két barátnak hosszú útra való vándorlása» (Két nagyságos elmének... 190. l.) cz. versben olvassuk e sorokat:

«Szerentsés Bartsai! Mit nem énekeltél?
Miolta én velem Bétsbenn esmérkedtél?
Tündér járásoddal hová nem vezettél,
Mit nem mutogattál, mire nem ébresztél?
Miltonnal fel vívél a hetedik égbenn
Hol Uraknak Ura lakik ditsőségbenn... stb.»

¹⁾ Bessenyei: A természet világa vagy józan okosság. Kiadta Bokor János. Régi Magyar Könyvtár 7., 36. l. Miltont meg is nevezi (35. l.).

«Milton vesztett almafájáról olvasunk az «Élete módjának változásáról» cz. költeményben is. Ányos Pál az «Igaz hazafi»-ban említi (id. kiad. 251. l.).

A francziás költők tehát ismerték az «Elveszett paradicsom»-ot. Bécs irodalmi életében nevezetes szerepe volt Miltonnek. Ismeretes, hogy Denis mily buzgó terjesztője a Milton-kultusznak,¹⁾ de magyar irodalomtörténeti szempontból még fontosabb az «Elveszett paradicsom»-nak rövidített latin átdolgozása Neumann-tól, a mely 1769-ben e címmel jelent meg Bécsben: *Lapsus Protoparentum ex Poemate Miltoni Cantus VI. Viennae 1769.* A kassai magyar társaság egy tagja, B. Szabó Dávid hozzálátott e latin mű magyarra fordításához. Bacsányi ösztönözte e munkára, a mint azt ő tőle tudjuk.²⁾ Ime, az «Elveszett Paradicsom» első magyar formája Bacsányi közvetítésével Bécsből kerül hozzánk.³⁾

A «Magyar Museum» I. kötetében (1788. 55--61. l.) jelent meg néhány mutatóvány Baróti fordításából. Az egész mű 1802-ben jelent meg (B. Szabó Dávid «Költeményes munkái»).

A fordítás többeknek nem tetszett. Maga Kazinczy is szerencsétlen gondolatnak tartotta Baróti Szabó vállalkozását, mivel ez nem ért angolul (*Orpheus*. I. 374. l.). Ismeretes, hogy Péczeli Young-fordítását is főleg azért kifogásolta, mert francziából való. De sokkal hevesebben támadta Baróti fordítását Rajnis József. «A magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paizsos kardos mentő-írás» «toldalék»-ában (Pozsony, 1789. 3-32.) nemcsak a magyar fordító ellen kel ki, hanem még társai ellen is fordul. «Ti (t. i. Kazinczy és Bacsányi) szedjétek össze ama szerencsétlen íróknak verseiket, a kik a jó íz templomából, s az igaz ítélet várából ki-szorulván, a lehetőségek korlátján kívül nyargaltak. Ezeket bizzátok Szabóra» (9. l.). A mit Rajnis az «Elveszett paradicsom» szörnyűségeiről és képtelenségeiről mond (8. l.), azt idéznünk feleslege, mert Rajnis itt teljesen Voltaire ítéletére támaszkodik,⁴⁾ a melyet magáévá tesz, a mint azt Bacsányi észre is vette.

Baróti fordítását, de Milton halhatatlan költői alkotását is a nagy műveltségű Bacsányi vette védelmébe (Milton, s a fordítás mestersége ügyében. *Magyar Museum* 1789.). Érdekes az a megjegyzése, mely szerint a «tudós magyarok» tudják, hogy

¹⁾ Miltont és Klopstockot «Herkules oszlopai»-nak nevezte. Egy angol nyelvű kiadás (*Paradise lost*. I. III.) 1803-ban jelent meg Bécsben.

²⁾ Milton, s a fordítás mestersége ügyében. A Toldy-féle kiadás, 194. l.

³⁾ V. ö. Deutsch-österreich. Literaturgesichte. Herausgegeben von I. W. Nagl und Zeidler. II. 45. l.

⁴⁾ Voltaire: *Essai sur la poésie épique*. Chap. IX. Milton. V. ö. továbbá a *Questions sur l'Encyclopédie* megfelelő fejtegetéseit.

Milton «egyike a legnagyobb poétáknak, kik valaha az emberi nemzetet énekeikkel gyönyörködtették, oktatták és boldogították». Rajnis csúfolódása csakugyan kudarczot vallott, a gúnyos voltaire-i szavak ismétlése nem csökkentette a magyar írók Milton-tiszteletét. Az «Elveszett paradicsom»-nak csakhamar akad más fordítója is. Kovács Ferencz még 1788. jan. 29-én értesítette Horváth Ádámot, hogy az «Elveszett paradicsom»-ból egykor fordított, de ez a fordítás abbamaradt.¹⁾ Horváth Ádám a Holmi II. kötetében közli az I. ének első 28 sorának fordítását,²⁾ mely szintén csonka maradt. Végre Bessenyei Sándor fordítja le nemcsak az «Elvesztett»- de a «Visszanyert Paradicsom»-ot is (Elvesztett Paraditsom. Milton által. Fordította frantziából Bessenyei Sándor; cs. és kir. lovaskapitány. Első darab I—VIII. könyv. Második darab IX—XII. és a Visszanyert Paraditsom. IV. könyvekben. Kassa 1796). Bevezető soraiban érdekes bizonyítékát olvashatni a magyar fordítónak Voltaire itéletétől való függését. Bár megemlíti Addison korszakos Milton-tanulmányát,³⁾ azért mégis Voltaire itélete szerint értékeli a nagy angol éposz-író. «Senki sem adta igazábban elő az ő elvesztett Paraditsomának valóságos érdemeit, mint Voltaire.» Kérdés, hogy Bessenyei Sándor ismerte-e Addison tanulmányát. Abban az időben még mindig mutatkozik francia közvetítés az angol irodalmi hatásokban.

Bessenyei fordítása elég szabad. Ő maga is hangsúlyozza, hogy nem szóról-szóra fordított. Ferenczi Zoltán szerint⁴⁾ «Az elveszett paradicsom»-ot Dupré de Saint Maur, a «A visszanyert paradicsom»-ot pedig Mareuil de Pierre prózafordításából ültette át magyar nyelvre.

Megemlítjük még, hogy Kis János is fordított Miltonból (l. Kaz. lev. III. 198.), Hunyadi Szabó Ferencz, debreczeni püspök pedig Milton «József eladatása» cz. munkájának egy részletét fordította le (József eladatása. Egy próbatétel Milton szerint. Pozsony 1795). Bolyai Farkas leford. «Milton hymnusá»-t (Pope próbatétele az emberről. 1819. 70—72. l.). Végül a Tud. Gyűjt.-ben (1820. I.) is található még egy Milton-idézet fordítása.

Milton hatása magyar költőre aránylag igen csekély. Péczelinek van egy Miltont dicsőítő költeménye,⁵⁾ Dessewffy

¹⁾ Figyelő IV. 70. l.

²⁾ A Milton el-veszett Paraditsomából fordítás próbára; egynehány vers-sor. Holmi II. 193. 5. l.

³⁾ Spectator.

⁴⁾ Ir. Közl. 25: 129—138. l.

⁵⁾ L. Toldy Ferencz: A magyar költészet kézikönyve. Pest, 1855. I. 450.

József gróf emliti leveleiben (pl. Kaz. lev. XVII. 90.), a fenségre keres és talál nála példát (Bártfai levelek, 168. l.), Kölcsény is szól szegénységéről, elhagyatottságáról (Minden Munkái X. 234. l.), de a legtöbb megértéssel tán Csokonai olvasta a nagyszerű époszt. Megemlíti egy Kazinczyhoz írt levelében (Kaz. lev. III. 12.), írt is verset (?) e czímmel: «Milton elejébe», mely azonban elveszett (V. ö. az id. Schedel-kiad. XCI.). De «Az epopoeáról» írt értekezéséből (3. §. IV.) következtethetünk arra a nagy hatásra, a mit az «Elveszett paradicsom» Csokonaira gyakorolt. «Ebben a heros (nézd a vakmerőséget, mely csak egy anglustól telhetik ki!) maga a Teremtő, maga a Megtartó, maga az — Isten!» Miltont pedig így jellemzi: «Talán nem hibázok, ha azt mondom, hogy a világalkotásnak plánuma szerint különösen teremtette az Isten ezt a Miltont, az ő felsége nagyságos dolgait méltóképen énekelje, és énekelni csak ő tudja. Mely merészen hág fel ő a mindenhatónak zsámolyáig! mely vakmerően száll le a sátánnak kétségbe esett tanácsházáig! mely óriási képeket, mely határtalan mezőket fog fel egyszerre phantáziájában! Bizonytalan fényvel, világos homálylyal festi a kiterjesztett erősséget, szemmelfogadó dicsőséggel a mennyországot, rémitőleg a poklokat, édesen a paradicsomot. Egy szóval nem ő látszik a világban élni és képzelni, hanem a világ, az ég, föld, pokol és levegő az ő agyvelejéből kigombolyodni. Ezt az isteni poemát, mely kettős strophákban (!) íródott, magyarra fordította kapitány Bessenyei Sándor folyóbeszédben...»

Ime, a magyar költő Bessenyei György óta Csokonaiig az *Elveszett Paradicsom*-ban egyet csodál: a hatalmasan teremtő fantáziát, a merész rajzot, a költői fenséget. Milton csodásan nagyszerű stílusával fordításban nem ismerkedhetett meg.

Ossian.

Ugyanazon világirodalmi áramlat, a mely Young komor melancholiáját hozta költészetünkbe, ugyanaz ismertette meg a magyar költőt Ossian ködös világával is. A szentimentális kor különösen kedvezett az ossiani költészet érzelgős, fájdalmas hangjának; a korai romantika motivumai, a hazafias páthosz melabús hangja még jobban érteti meg velünk azt a páratlan hatást, a melyet Ossian nem is annyira Angliában, mint inkább a kontinensen gyakorolt. A német költők lelkes rajongással fogadták Ossian bús énekeit röviddel megjelenésük után.¹⁾ Klop-

¹⁾ Különösen az 1765-iki teljes kiadás (The works of Ossian, translated by James Macpherson... with a critical dissertation on the poems of Ossian by Hugh Blair. 2 vols. 1765) óta.

stock, Herder, Goethe Ossian-kultusza ismeretes és nem szorul jellemzésre. De a magyar költészet is szívesen fogadta magába az ossiani hatást. A hazafias fájdalom hangját nálunk jobban értették meg, mint bárhol. Költőink, nemzetünk hangulatához különösen talált. Ez is egyik magyarázata Ossian rendkívüli népszerűségének Magyarországon a 18-ik század végétől egészen Petőfiig és Arany Jánosig. A rövid áttekintés fog ezekre a kérdésekre válaszolni: hogyan ismerkedett meg irodalmunk a kelta bárd költészetével, mik az ő hatásának keretei?¹⁾

A bécsi Ossian-kultusz tudvalevőleg Denis (1729—1800) nevéhez fűződik. Először olasz fordításban, később (1765 után) angol eredetiben olvassa Ossian énekeit. Fordítása («Gedichte Ossians, eines alten keltischen Dichters, aus dem Englischen übersetzt», 3 köt.) 1768—9-ben jelenik meg. Fordítását később újból átdolgozta. A bécsi irodalmi körökben senki annyit nem tett Ossian költészetének ismertetéseért, mint a nagy befolyású Denis. Az Ossian-láz mindenfelé terjed és nemsokára a magyar költőkre is ragad. Báróczi az első, a ki Ossian énekeit le akarja fordítani. 1788. nov. 25-én a következőket írja Kazinczynak: «Hanem a mi Ossiannak fordítását illeti, azt igenis szívesen meg tselekszem, tsak kaphassam meg valakitől, mert nékem nintsen meg, a minthogy a német könyvek egyátallában nem barátim, akürkitől s miként ítéltessem is érette...» (Kaz. lev. L. 239.). Ossiant a magyar költészetbe azonban Bacsányi vezette be. A kassai magyar társaság félreismerhetetlenül a bécsi irodalmi körök, elsősorban Denis hatása alatt ismerkedett meg Miltonnal és Ossiannal. Bacsányi volt e hatás közvetítője. Az ő buzgólkodása folytán jelenik meg irodalmunkban az első Milton-fordítás, melynek alapja Neumann bécsi kiadása, az ő törekvéseinek volt elsősorban köszönhető, hogy a magyar olvasó megismerkedett Ossian énekeivel is. A «Magyar Museum» első «negyed»-ében (1788) jelenik meg első fordítása (Bacsányi Ossian-fordításáról l. Szinnyei Ferencz életrajzát: Bacsányi János. Magyar történeti életrajzok. Budapest, 1904). A «Magyar Museum» harmadik «negyed»-ében (197—200), II-ik kötetében (3-ik negyed, 279—303), továbbá az «Erdélyi Museum»-ban (1816. 91—99.) megjelent fordításai csak mutatványok.²⁾ Bár be akarta fejezni a munkát (v. ö. Kazinczyhoz 1802. jun. 16-án Bécsből írott levelét), a fordítás mégis befejezetlen maradt. Nagy szor-

¹⁾ Heinrich Gusztáv kimerítően írt Ossian-fordításainkról és Ossian-nak irodalmunkra tett hatásáról:

1. Fábrián Gábor. Ossian énekei az eredeti gael mértékben. Olcsó könyvtár. 1275—80. Bevezetés. (Külön kiad. 1903).

2. Budapesti Szemle 1901: Ossian hazánkban.

²⁾ «Különbféle fordításokból» fordított. L. Magyar Museum. I. 320.

galommal gyűjtötte az Ossian-kiadásokat,¹⁾ «Ossziánnak egy tudós és méltó földije megígérte Skóciából, hogy holmi rajzolatokra s egyéb ahoz tartozó dolgokra nézve» segítségére lesz,²⁾ éveken át készülődött a fordítás folytatásával és befejezésével, de munkájával soha sem készült el.

Ráday Gedeon is fordított Ossianból (Orpheus. 1790. I.),³⁾ de a legkiválóbb és egyúttal az első teljes magyar Ossian a műfordítás mesterének, Kazinczynak tollából kerül ki.⁴⁾ Virág Benedek már 1802-ben serkenti e munkára: «Ossziánra buzdítottalak és már régen akartalak buzdítani; mert minden meg van benned, a mi arra kívántatik.» Kérését még 1811-ben is ismétli. Kazinczy gonddal, körültekintéssel dolgozik. Több német szöveget (Rhode, Denis, Ahlwardt fordításait) hasonlít össze egymással, válogat, javítgat, míg végre 1815-ben «Minden Munkáji» VI. és VII. kötetében megjelennek Ossiannak «minden énekei». Közben Farkas Károly lefordította a «selmai énekeket» (Mulatságok, Buda, 1805. 121—41. l.), de ez a fordítás meglehetősen ismeretlen maradt. Döbrentei pedig a «Lórai csatá»-t fordította le, a miről Kazinczyt még 1808-ban értesítette (Kaz. lev. V. 324.), Horváth János a Széplít. Ajándékban (IV. 61—2.) fordít egy kis rajzot. Amint látjuk, 1825-ig irodalmunk nemcsak egy teljes Ossian-fordítással, de sok kisebb mutatóványnyal gazdagodott meg.⁵⁾ Egy író népszerűségének mindenesetre jelentős bizonyítéka.

Ossian költészetének hatását liránkban, epikánkban egyaránt észlelhetjük. E hatás körvonalait már megrajzolta Heinrich Gusztáv (id. m. 103. és k. II.), de tanulmányában inkább a romantikus kor költészetében nyomozta az ossiani hatásokat, míg mi híven e dolgot az céljához — e hatások kiinduló pontját keressük.

Bacsányi céltudatosan vezette be irodalmunkba Ossian «érezékeny» és «felséges» énekeit, hogy azoknak «édességeit» nemzetével megízleltesse.⁶⁾ Ez énekek hangja és tartalma tán a leg erősebben kassai költő-barátját, Baróti Szabó Dávidot kapta

¹⁾ I. Bacsányi könyveit a Nemz. Múzeum könyvtárában.

²⁾ Ossian e «tudós és méltó földije» James Macdonald. Böttiger közvetítette ismeretségüket. Macdonald 1806-ban Bécsben tartózkodott, Ossian-tanulmányának kéziratát Sopronban fejezte be. V. ö. EPhK. 38: 146—8. l.

³⁾ Gróf Ráday Gedeon összes művei. Összegyűjtötte s bevezette Váczy János. Bpest, 1892. Evrialla. Ossiannak toldalékjából. 173—84. l.

⁴⁾ Kazinczy fordításáról is pontosan tájékoztat Heinrich id. tanulmánya. 77—114. l.

⁵⁾ Az 1825 utáni gazdag Ossian-irodalmat l. Heinrich tanulmányában. 77—102. l. — Kálmán Károly fordításáról pedig EPhK. 35: 351—4. l.

⁶⁾ L. Orczy Lőrinczhez intézett ajánló sorait. Toldy-féle kiad. 140—2.

meg. «Batsányihoz» cz. költeményében a magyar Ossianra gondol, a mikor így szólítja meg társát:

«oh Te, kinek Múzsája magas reptével az égbe ötli fejét, 's a fő Bárdus lanttyának Hazánkban felséges magyar hangzatot ad» . . . (Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbitott, s bővített költeményes munkáji. I—III. Komárom, 1802). A jegyzet meg is magyarázza, hogy Ossiant érti a «fő Bárdus»-on. De Baróti maga is utánozza Ossian «felséges» hangját. Egyik költeményében, melyhez néhány észrevételt ép Bacsányi, Ossian első fordítója irt, ¹⁾ többször találunk oly kifejezéseket és költői képeket, mint pl.: «Szabolts nagy lelke! s fejlő felhőknek tetején ülvén, Kállóra tekénts le», «végső romlással ijesztő fergetegek», «mohos sírhalmi híres bajnok atyáinknak» stb. stb. Költői stílusunk ez újszerű hangja tömör páthoszával, lírai megindultságával, hazafias motívumaival határozott Ossian-hatást mutat. Virág Benedek, a ki maga is lelkes ossianista, épen az idézett költemény megjelenésekor így kiáltott fel:

«Melly tűzbe hoztad szívemet, oh magyar
Hazánk szerentsés Bardusa! Nemzetünk'
Díszére termett Oszsziánunk,
Mennyei hangozatú Poétánk!»

(Baróti Szabó Dávidhoz. Mikor 1791. eszt. T. N. Szabolts Vármegye Öröm-ünnepére örvendező Verset énekelve... Magyar Minerva. Harmadik kötet.). Virágot kétségtelenül Baróti költői dictiójának sajtászerű páthosza emlékeztette Ossianra. Más költőtől is tudjuk, hogy mit értenek ossiani stíluson. Csokonai «Tisztelő versezet»-éből (1801) elég a következő sorokat kiragadnunk:

«Hadd zengjem Ossian lantján hérosba szállt lelkedet,
Mely a mulandók sphæráján már feljül emelkedett.»

A költemény merész képei, dagályos stílusa, a gondolatok rapszódisztikus egymásutánja vallanak itt a kelta bárd tanítványára.

Kisfaludy Sándor, kit Bacsányi Oszsziánja «boldog örökösé»-nek mondott,²⁾ nagyon szerette Ossiant, kit Denis «fennynyen járó Hexameteraiben, és Bacsányink fellengző, magas hangú Prózájában» olvasott (Regék a magyar előidőkből. Előszó.). A boldog szerelem VI. énekében pedig ezt a vallomást teszi:

¹⁾ Örvendező vers tekintetes nemes Szabolts vármegye öröm-ünnepére. Pünkösdi havának 30-dik napján 1792. Szerzette Baróti Szabó Dávid, a Kassai Magyar Társaságnak egyik Tagja.

²⁾ Kisfaludy Himfyhez cz. versében.

«Szeretek én Ossiannak
 Komoly, magas lelkével
 Fellengezni, s hazájának
 Eltelni agg képével;
 S viadalmi csatájában,
 S hárfájának bús hangjában,
 Árpád hajdan-korában
 Lelni szívem honnyában.»

Ez idézetekből megállapíthatjuk, hogy Ossian nevéhez nemcsak a borongó hang, a páthoszig fokozódó lírai megindultság, hanem a hazafias lelkesedés és fájdalom is asszociálódik. Költőink nem térhettek ki Ossian hatása elől, a ki Kaledónia múltján merengve azt a hangot találta el, a mely e szentimentális korban az ébredező romantikus szellemnek is volt leghatásosabb tolmácsa. Ossian lantján énekeltek költőink, a mikor nemzetünk dicső és fájdalmas múltjáról kezdtek zengeni, mert érzelmi fenség, hazafias bú és romantikus szellem sehonnán sem szólt annyi harmóniával, mint Ossian sokat csodált énekeiből.

* * *

Későbbi költőink közül különösen Döbrentei volt lelkes Ossian-rajongó. Először Bacsányi fordításában ismerkedett meg énekeivel, Lipcsében azonban angolul tanult (1806), hogy angolul olvashassa (Toldy Ferencz: A magyar költészet kézikönyve. Bpest, 1876. III. 259.). Fordított Ossiánból és néhány költeményében utánozta is: Zách Feliczián, Kaz. lev. V. 334., Klára Visegrádon, A kenyérmezei diadal (1819), egy Wesselényire ¹⁾ irandó «oszsziáni ének» töredéke, Kaz. lev. VII., 387. A «Kenyermezei diadal»-ról még Bowring is tudja, hogy az «a sort of Ossianic composition» (Poetry of the Magyars, preceded by a sketch of the language and literature of Hungary and Transylvania. By J. Bowring, London, 1830. LXIV.). Döbrentei szerény tehetségű költő volt, de hatása az ifjabb költői nemzedékre sokszor igen nagy. Ő vezette be Aranyosrákosi Székely Sándort is a költészetbe, a mint azt Aranyosrákosi 1818-ban írt «Epistolá»-jában hálásan elismeri. Döbrentei Ossian-rajongása hatással volt rá. Bécsi tartózkodása (1820) még inkább hozzájárult, hogy Ossian költészetével megismerkedjék. Hiszen az Ossian-láz még nem szűnt meg akkoriban Bécsben. E befolyások alatt állott Aranyosrákosi, a mikor epikus költeményeiben (Dierniász. Hébe,

¹⁾ Wesselényi Miklós Döbrentei közlése szerint annyira szerette Ossiant, hogy csikóinak «ossiani nevet» ad (1814., Kaz. lev. XII. 285.). Csak kevesen voltak, a kik Ossiant nem szívesen olvasták. E kevesekhez tartozott Dessewffy József, az angol irodalomnak nálunk e korban egyik legalaposabb ismerője.

1825) Ossian hangját és stílusát utánozza. Hogy e stílus festői jelzőivel, érzélgős páthoszával, lírai fordulataival mennyire megkapta romantikus költőinket, annak részletezése nem tartozik már e dolgozat kereteibe.¹⁾ Kisfaludy Károly kigúnyolta ugyan az «Ossianisták»-at, Kölcsény leszólta Ossian «sajátságainak majmolását»-t (Élet és Literatura 1826. I. 174—83.), a mely sajátosságokat ő már 1814-ben ismert (v. ö. «Küzdés» c. versét), de költőink Ossian «ködös, homályos ének»-eit ezentúl is olvastatták. Hazafias bánata, méléző hangja, festői stílusa még soká keltett visszhangot költészetünkben.

Pope²⁾ (1688—1744).

Pope Sándor műveinek tartalma, iránya megérteti velünk azt a mély, évtizedekre terjedő hatást, amelyet főleg a francia és a német irodalomra gyakorolt. Abban a korban a felébredt bölcselkedő szellem semmiben sem tudott annyira gyönyörködni, mint a philosophiai gondolatban, az erkölcsi tanításban, melynek hatását a költői köntös külső szépségei még jobban mélyítették. A külföld Pope-ban leginkább a bölcselkedő erkölcsanitót látta. Gondolatait, eszméit elfogadta, ismételte, tovább adta, nem azért, mert e gondolatok, eszmék újak voltak, hanem főleg azért, mert ily világos tömörséggel, a példák, hasonlatok, ellentétek oly megkapó szabatosságával költő még nem gondolkodott.

A francia költészet mohón szívta magába Pope tanait. Deista felfogásának számtalan híve akadt. De leghűségesebb követője, a ki készségesen tanítványának vallja magát, a ki vele szemben önállóságát feladja, a ki legtöbbet tesz Pope eszméinek terjesztéseért Franciaországban, mégis csak Voltaire. A nagy befolyású francia író előkelő helyet biztosított mesterének a francia irodalomban. Pope műveit szorgalmasan fordítgatják francia nyelvre,³⁾ főbb költeményeinek csakhamar akad utánzója, neve oly ismeretessé válik, akár a legnépszerűbb francia íróé.

Ismerve Pope-nak a francia költészetre gyakorolt hatását, természetesen találjuk, hogy költői híre csakhamar eljutott Bécsbe is abban az időben, a mikor a francia ízlés szinte kizárólagos joggal uralkodott a császárvárosban. Sűrűn olvashatták ott Pope műveit a 18-ik század ötvenes, hatvanas és hetvenes

¹⁾ A főszempontokat l. Heinrich dolgozatában.

²⁾ V. ö. EPhK. 40: 535—46, 623—30. l. Itt rövidítve.

³⁾ A fordításokat ill. l. Gustave Lanson: Manuel Bibliographique de la Littérature Française moderne. 1500—1900. Paris, 1909. 578. l.

esztendeiben. Ennek bizonyítéka Pope műveinek 1761-iki bécsi francia nyelvű kiadása is (A. Pope: Oeuvres diverses. Vienne, 1761).

Költőink Bécsben ismerkedtek meg Pope-pal, műveit francia fordításban olvasták. A francia nyelvű közvetítés túlnyomó volt még akkor is, a mikor az angol irodalom közvetlen hatásának kora kezdődik. A német közvetítésnek alig van egy-két halvány nyoma.

Költőink közül Orczy Lőrincz lehetett az első, a ki — verseiben tett vallomása szerint — Pope műveit ismerte. Sűrűn említi. «Richvaldszki prépost úrnak Egerbenn, 15. Octberb. 1761 (!)» cz. versében mondja:

«játszi Voltairból mondok néha verset,
És Pope vagy Racine ragadja elmémet.»

De megemlíti más verseiben is: «Ezen munkához», «A menyinykő háritó dárdákból», «Két barátnek hosszú útra való vándorlása» czíműekben és a Barcsayval folytatott költői levelezésben is. Pope kétségtelenül egyik kedves költője volt Orczy-nak. Ízlésük, műveltségük, philosophiájuk sokban különbözött, mélyebb hatást aligha lehetne keresnünk. Legfeljebb egy-egy fordulat, egy-egy reminiscencia emlékeztet az angol költőre, a ki philosophiai irányának első öntudatos magyar követőjét csak Bessenyei Györgyben találta meg. Az ifjú testőr fordítása (Az embernek próbája. Kiadta Harsányi István. Régi Magyar Könyvtár 30.) alapozta meg Pope hírét minálunk. E fordításból ismerte meg a legtöbb magyar költő a híres angol tankölteményt, ez irányította a figyelmet Pope egyéb munkáira is.

«Az ember próbája»-t 1771-ben fordította és 1772-ben adta ki. 1803-ban átdolgozza fordítását még nagyobb szabadsággal, még nagyobb terjedelemben. Jegyzésében ő maga mondja: «E munkát Póp Sándor anglus író atta ki Poémában. Mely frantziára fordittatván, én frantziából tettem által magyar versekre. A francia fordítás czíme volt: Essai sur l'Homme.» Hogy bizonyos önállósággal járt el munkájában, arról szintén nyilatkozik: «épen nem fordítás, hanem csak az Anglus Póp Sándor gondolatainak magam módja szerint való követése, hol magam gondolattya sokkal több van, mint Poptól vettem». Bessenyei gondolkozása, philosophiája nem egyszer vall Pope követőjére. Tankölteményei szélesre eresztett fejtegetéseiben akárhányszor ráismerünk az angol költőnek egy-egy epigrammaszerűen kiélezett gondolatára, melyen az «Essay on Man» fordítója, ill. átdolgozója hosszasan elmélkedhetett. Amikor kiadja a jelszót:

«Az embert fedezd fel s erkölcséről ítélj»...¹⁾, voltaképen Pope tanítását követi: «The proper study of mankind in man.» (Essay on Man. Epistle II. 2.). Az angol költő nyomdokain halad más-kor is (pl. Uralkodó indulat cz. fejezetben, 357—65. s. elfogadja Pope lélektanilag nem igazolható elméletét. V. ö. Essay on Man. II. 123. és kk. sorok), a tudatos követés nyilvánvaló, bár Bessenyei kortársai is tudták, hogy Pope «sem tett eleget» eszméin töprenkedő tanítványának.

Orczy és Bessenyei elsősorban az «Essay on Man» költőjét látták Pope-ban, a ki ilyenképen először híres tankölteményével, annak philosophiai és morális irányával hatott. Mint bölcselkedő költő és mint erkölcstanító azonban nagy tiszteletben állott a magyar költő előtt. A leghíresebb angol nevekkal együtt szokták emlegetni,²⁾ mint tekintélyre hivatkoztak rá még akkor is, a mikor a tanköltemény rég divatját multá.

A magyar fordítások közül jó sokáig Bessenyeié volt a legelterjedtebb. Ebből ismerték meg költőink elsősorban Pope-ot. Ányos Pál bizonyára Bessenyei fordításában olvasta «Az ember próbája»-t (v. ö. Igaz hazafi cz. versét, 1778), pálos barátja, Kreskay Imre le is akarta fordítani, a mikor Bessenyei fordítása kezébe került.³⁾ Későbbi fordítások⁴⁾: Pápai István, nagyenyedi ref. lelkész fordítása (1798); Bolyai Farkas az angol eredetiből ültette át magyar prózába (1819), Hécezi Pál, peeri ref. pap ismét francziából fordított (1829), bár szövegét Göböl Gáspár kecskeméti esperes hasonlította össze az angol eredetivel. A negyedik fordítás: Az emberről való Elmélkedésben tett Próba (Koszorú. Széplít. Ajánd. a Tud. Gyűjt.-hez. 1837. 81—128. l.). Íme, a híres angol tanköltemény, melynek gyengéire az angol kritika ismételten kiméletlenül utalt, nálunk még mindig számíthat olvasóra olyan korban, a mikor az angol irodalom legjelesebb termékei már közvetlen úton jutnak el hozzánk.

Az Essay on Man mellett nagyon hamar vált híressé nálunk Pope költői levele: Eloisa to Abelard. E költemény páthoszával, retorikai szépségeivel hatott franczia utánzóira (l. Lanson id. művét. 578. l.), a kik közül bennünket leginkább Colardeau érdekel. «Lettre Amoureuse d'Héloïse à Abailard» (1758) cz. szabad átdolgozásának inkább akad magyar fordítója,

¹⁾ A természet világa vagy józan okosság. Kiadta Bokor János: Régi Magyar Könyvtár 7. 36. l.

²⁾ A bétsi Magyar Musa. E. Szatsvay Sándor: 1787. évf. ápr. 21. Barátságos Levél a Poétákhoz. — Magyar Museum. I. Bev. — Péczeli: Mind. Gyűjt. II. stb.

³⁾ Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból... Közli Hattyuffy Dezső. Régi Magyar Könyvtár. 22. 37—38. l.

⁴⁾ L. Bessenyei: «Az embernek próbája» id. kiad. 13. l.

mint Pope költeményének. Czirjék Mihály fordította le elsőnek (Érzékeny levelek. Bécs, 1785), hét évvel később pedig Dayka Gábor (Heloiz Abelárdhoz. Abelárd Heloizhoz. Francziából. 1792).

Pope-ban igazi lírai tehetség nincsen. Az érzés mélysége helyett páthosz uralkodik e költeményében is, a hang közvetlenségét a művészién kicsiszolt kifejezés pótolja. De épen a csillogó költői dictio, a paracleti szerelmes szenvedélyes áradozása hatott megtevesztő szépségeivel a francia költőkre és a mi lírikusainkra is, a kik nagyobb részt vagy francia fordításból, vagy pedig Colardeau szabad átdolgozásából ismerték meg Eloisa és Abelard szerelmének szomorú történetét. Sűrűn olvashatták. Nevük oly ismerős, akárcsak Sappho és Phaon vagy Laura és Petrarca neve.

Ányos Pál «Érzékeny gondolatai» között említi «boldog Héloizé»-t. De hogy Eloisa és Abelard szerelmének története elterjedt olvasmány volt, arról leginkább Csokonainak Kazinczyhoz 1803. febr. 20-án írott levele tesz tanúbizonyságot (Kaz. lev. III. 18—19. l.). E szerint Fazekastól hallott egy oly gyűjteményről, melyben «Abelard és Heloiz szerelmekről írott Poémák mind ki vannak adva francziául, az angol és olasz versekkel együtt». Dayka fordítását Czirjékével szeretné összehasonlítani. Majd így folytatja: «A mi a Pope két kis takaros levelét illeti, azt a Dayka manuscriptumába hiába kerestem. Lefordította azt mind a kettőt Cseppán István Úr, a Festeticsek fiscalisa, Somogyban, s ki is nyomtatódott az Orpheusban: de le van-e az is fordítva Dayka által?» Csokonai tévedett. Cséppán István két levele (Orpheus. II. 1790. 133—134. l.) egy német utánzat után készült. Különben is Pope költeménye csak Eloisa levelét tartalmazza. Az utánzók (így Colardeau is) egészítették ki Abelard válaszával. Egyébként Csokonai egy versében (Szerelmes kívánság) is említi Abelardot és Heloizt.

Kisfaludy Sándorra — úgy látszik — mélyebb hatást tett a szerelmesek sorsa. Többször említi: Kesergő szerelem, 160. dal, 8. dal, Különböző töredékek és gondolatok (az 53-ik). Bizonyára francziául olvasta Pope költői levelét vagy annak utánzatait is. Az eredeti költeményt francia fordításban ismerhette. Hisz Pope híres tankölteményét igen szívesen olvasta saját vallomása szerint (A boldog szerelem. VI. ének). Bajos azonban annak megállapítása, hogy Eloisa és Abelard szerelmi tragédiája volt-e valami hatással a «Kesergő szerelem» költőjére. Még a hol a gondolat és a hangulat bizonyos rokonságot árul is el (pl. a 33. dalban), ott a hasonlóság oly általános, szinte ki nem kerülhető motívumokra szorítkozik, hogy bensőbb kapcsolatot Kisfaludy stanzái és Eloisa keservei között kimutatni nem lehet.

Hogy azonban a szerelmi történet Kisfaludy fogékony lelkét megkapta, azt saját tanúvallomása eléggé bizonyítja.

Eloisa levele sokáig lehetett kedves olvasmánya költőinknek. Bölöni Farkas Sándor (ki később Angliába is eljutott) Kazinczyhoz írott levelében említi 1815-ben (Kaz. lev. XIII. 263. l.). Kölcsény meg 1816. ápr. 8-án írja Kállay Ferencznek: «A levelezést nemcsak a szerelmes ifjú és leánya számára találta fel valamely istenség, mint Heloize mondja, sőt inkább a barátok számára» (Kölcsény minden munkái. X. 27. l.). Pope műveit abban az időben már jól ismerte. Kazinczyhoz még 1815. ápr. 8-án írott levelében a következőket olvassuk: «Cervantes, Swift, Pope és Sterne nekem rendkívül kedvesek; s óhajtanám, hogy minden, a kivel beszélek, ezt a négyet, és még Homért és Göthét ismerné, s így életem örökre magas érzemények és vidám launa közt oszlana föl» (Kaz. lev. XII. 488—9. l.). Abban az időben még nem értette az angol nyelvet, csak későbből van adatunk, hogy megtanulta. De bizonyára ő is francia fordításban olvasta Pope műveit.

Íme, az angol klasszikus második költeménye, melyet a francia irodalom közvetített a mi költőinkkel, elsősorban a francziásokkal.

A 80-as évek végén észlelhetjük az első közvetlen angol irodalmi hatásokat mi nálunk. Péczeli József és Kis János első költőink, a kik angolul értettek. Ők — a mennyire az akkori viszonyok megengedték — az angol irodalom termékeit lehetőleg eredetiben iparkodtak megérteni, bár mindkettőnek fordításában tapasztalható még francia, illet. német közvetítés is. Pope költeményeit már angolul olvasták. A Mindenem Gyűjtemény¹⁾ IV. kötetében (A nagy embereknek temető helyek Westminster templomában Londonban. 114—119.) található Pope-nak Newtonra írott epigrammája angol eredetiben, utána pedig annak magyar fordítása. Ugyane sírfeliratot fordította le angoltól Szilágyi szuperintendens is az Orpheus I. kötetében (28. l.). Dayka fordítása valószínűleg francziából való.

Pope költeményeivel azonban még a 90-es években a legnagyobb részt francia fordításból ismerkednek meg íróink. A pesti magyar társaság kiadásainak I. darabja (Pest, 1792) prózai fordításban közli Pope költeményét a műbírálatról (Elmélkedés a kritikáról. 115—149. l.). A 149. lapon található «jelentés» szerint a magyarázó jegyzeteket a francia kiadás szerint Petravits

¹⁾ A Mind. Gyűjt. (III. 299—303. l.) Homerosz életét közli «Pope nyoma után». Megemlíti Pope-ot máskor is (VI. A pásztori verseknek eredetéről.), sőt angolul idéz belőle (IV. 410. l. az «Essay on Criticism» egy mondata.).

Ignác és Peláty Anzelmus fordították. Egy névtelen fordította le prózában Pope Windsor Forest cz. leíró költeményét az Urania III. kötetében (A windsori erdő. Mylord Lansdownhoz. Pope szerint szabadon. 112—35. l.). A magyar szöveg kissé módosult. A fordító itt-ott változtatott a sorrenden, egy-egy rövidebb részletet, angol történeti, földrajzi vonatkozást elhagyott, egyébként azonban hűen ragaszkodik a francia szöveghez. Mert hogy a fordítás francziából való, azt a magyar szövegből állapíthatjuk meg. A szószerinti egyezések, itt-ott elkövetett hibák még azt is elárulják, hogy a magyar fordító az 1763-iki amsterdam-lipcesei kiadást (*Oeuvres diverses de Pope, traduites de l'Anglais. Nouvelle Edition. Tome I—VII. A Amsterdam et à Leipzig, 1763*) használta.

Költőink közül Pope-ot tán senki sem ismerte oly jól, mint Csokonai. Költeményeiben (A tél, Epistola, Komárom, febr. 16. 1798), levelezésében, prózai munkáiban gyakran említi. Fordítgat műveiből, idézi, átvesz tőle nemcsak költői mozzanatot, hanem gondolatot, eszmét is. Költőink közül ő érezteti legjobban Pope költészetének hatását, bár önállóságát vele szemben is megőrizte. Az angol költő követése szembetűnő Csokonai «A lélek halhatatlanságáról» irt tankölteményében és «Dorottyá»-ban. Azonkívül ismételten fordított Pope műveiből. Megmaradt fordításai közül a legnevezetesebb: «Daphne. Egy idyllium a Popéi közül.» Az előbeszéd szerint «a versezetet ott, a hol illő volt, hazánk és a történethez alkalmazta». Valójában csak a Thames nevét cseréli fel a Duna nevével. Egyébként szorosan ragaszkodik a francia prózához, a melyet a magyar idillel együtt közöl (L. a francia szöveget Schedel Ferencz kiadásában: Csokonai Mihály minden munkái. Nemzeti könyvtár. Pest, 1844. 122—7. l.). Nemcsak a francia szöveget vette át belőle, hanem előbeszédének összes tájékoztató adatait is a francia fordítás bevezetéséből közölte. Csokonai elfogult Pope-pal, «a menynevei lelkü énekessel» szemben. Lefordított költeményéről azt tartja, «ha Pope soha többet ennél az egy idylliumnál nem irt volna is, örök életet nyert volna magának a poeták Paradicsomában». Az angol költő ez ifjúkori versének túlzásait, a leírás irreális vonásait ép oly kevésbé vette észre, mint Pope francia csodálói.

Csokonai — mint ismeretes — öntudatosan követi angol mesterét komikus époszában, a Dorottyában. E költemény mintája Pope sokat utánzott¹⁾ költeménye: *The Rape of the Lock*. Csokonai «Az epopoeáról» szóló érteke-

¹⁾ Egy ilyen német utánzatot, Zachariä «Keszkenő»-jét, Csokonai is fordított. V. ö. id. Csokonai-kiad. LXXXXIX. l.

zésében (5. §. A furesa epopoeáról.) szól róla. Méltatása után így szól: «Láttam én ennek egy folyóbeszédi fordítását, ily cím alatt: Az ellopott Bukli, fordította anglus nyelvből egy valaki az Ipoly mellett; egy darabja nálam meg is van, és az előbeszédjében azt jelenti a fordító, hogy e versezetet az anglus nyelvben való gyakorlás kedvéért fordítgatta; abban tehát szerencsésebb nálam, hogy az eredetiből egyenesen tehette által nyelvünkre, a midőn én csak a franczia folyóbeszédből boldogulhattam. Ki légyen ez a fordító, ki nem tanulhattam...»¹⁾ Csokonai saját fordítása, az ipolyvidékié is elveszett.²⁾

Az «Elrabolt fűrt» és Csokonai époszának egymáshoz való viszonyát megvilágította Salamon Ferencz «Csokonai Dorottyá»-ja című tanulmánya (1861). Részletesebb összehasonlításukat Versényi György adta.³⁾ Versényi a részletek pontos egybevetése után a hasonló vonásokat leginkább a következőkben látja:

1. Mindkét éposz hőse nő, a ki — hiúságában megsértve — harcra vezeti társait a férfiak ellen és a felsőbb hatalmak segítségével győzelmet arat. 2. A szellemi lények szerepeltetésében és a csomó természetfeletti módon való megoldásában is feltűnő a hasonlatosság, bár Csokonai itt is eltért mintájától, amint lényegesen módosított az első pontban foglalt költői motívumokon. 3. Egyes sorok, epizódok is közelebbi hasonlóságot tüntetnek fel. A hasonló mozzanatok egybevetése után Versényi arra az eredményre jut, hogy «Csokonai Pope Fürtrablásának olvasása után jutott Dorottyá-jának gondolatára, ama költeményt tanulmányozta is, de azért a magáét önállólag dolgozta fel, sőt mesterét sok tekintetben túlszárnyalta». Salamon Ferencz is Csokonai époszát az angol költemény fölé helyezte.

Az összehasonlítás eredményét el kell fogadnunk. Csokonai önállóságát — a nem kisebbíthető Pope-hatás mellett is — kétségbe vonni nem lehet. Költői ereje, eredetisége époszának főleg realisztikus rajzában nyilvánvaló. Költői motívumok, sőt az egész mese átvétele sem jelent még mély hatást. A mese hasonlósága mellett Pope klasszikus költeményének étherikus légkörében más szellem nyilvánul, egészen más alakok terem-

¹⁾ Csokonai 1798. aug. 4-én értesíti Arankát, hogy kezébe került Pope The rape of the lock-ja és Essay on Man-je; «e darabok vagynak nálam rész szerint elkészítve, rész szerint pedig munka alatt». Ez adatot megemlíti Perényi J.: «Aranka Gy. Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága» c. munkájában.

²⁾ A Csokonai által említett fordítás talán Farkas Károly (meghalt 1810-ben, Losonczon) tollából eredt. «Mulatságok» címmel 1805-ben egy grűjteményt adott ki, a melyben 6 angol verset fordított magyarra. Abban az időben nem volt sok angolul tudó ember az Ipoly vidékén!

³⁾ Ir. Közl. 1898. 401—427. l.

nek és mozognak, mint Csokonainak valószínűbb, itt-ott vaskos humorral megrajzolt világában.

A hajfűrt rablása — Csokonai époszát nem tekintve — nem keltett visszhangot a magyar költészetben. Sajátos szépségei iránt, — a melyek csak az eredetiben érvényesülhetnek —, hiányzik költőinkben az érzék. Népszerűségben, elterjedtségben nem is hasonlítható az *Essay on Man*-hez, vagy *Eloisa* költői leveléhez. Nem volt nálunk nagy híre később sem. Arany János «írósvajhoz hasonló classicum quid»-nek nevezte el,¹⁾ irodalomtörténeti kritikánk pedig Salamon Ferencz óta benne Csokonai Dorottya-jának túlszárnyalt mintáját látja.

Csokonai egy másik műve, a mely Pope hatását elárulja, bölcselkedő költeménye: A lélek halhatatlanságáról. Teveii Mihály pontosan kimutatta (Csokonainak «A lélek halhatatlanságáról» írt tanító-költeménye. Írta Teveli Mihály. Körmöczbánya, 1900) azon vonásokat és gondolatokat, a melyeket Csokonai az angol költőtől kölcsönzött. Megállapította, hogy az «*Essay on Man*» hatott e költeményre; idézetekkel és példákkal bőségesen igazolta ezt az állítást. Azonkívül kimutatta, hogy Csokonai tankölteményének V. részébe olvasztotta azt a fordítást, melynek eredetije Pope «*The Dying Christian to his Soul*» cz. költeménye. Csokonai bölcselkedő költeményének viszonyát az *Essay on Man*-hoz tehát pontosan ismerjük.

Kevésbé ismeretes Pope-nak Csokonai egyéb költeményeire tett hatása. E hatás csak szórványos és legfeljebb egy-egy gondolat, egy-egy költői mozzanat átvételében nyilvánul. Hadd álljon itt néhány feltűnő példa. Pope-nak sokat idézett jelszava:

«Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of mankind is man»

visszhangra talált Csokonai költészetében is. «Az ember, a poesis első tárgya» cz. vers megírásakor e gondolat kétségtelenül élt költőnk lelkében is. Hogy Pope nézetét elfogadja, azt Széchenyi Ferenczhez 1802. szept. 16-án írott levele bizonyítja: «Poppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az ember...»

Költeményeiben általában azonban inkább csak egy-egy motívumot kölcsönzött Pope-tól. Ilyen reminiscencia olvasható: «Az MDCCXLI-iki Diéta» VIII. énekében, a hol «az öreg Duna a habok közül feljön» és szózatot mond. (V. ö. a «*Windsor forest*» sorait:

¹⁾ Szilágyi Istvánhoz írt levelében. 1847 jan. 9. Arany János összes munkái. Bpest, 1900. XI. 26. l.

«In that blest moment, from his oozy bed
Old Father Thames advanced his rev'rend head»

(329—330. s.).

A következő sorokban szintén megszólal és a békét dicsőíti.

Feltünőbb Pope «The Temple of Fame» cz. allegorikus költeményének hatása. Hasonló czíme van Csokonai egy alkalmi versének: «A haza templomának örömnapja» (1798, Széchenyi Ferencz főispán beiktatására.). E költeménynek allegorikus keretét, a leírás több vonását ¹⁾ Csokonai bizonyára Pope-tól kölcsönözte.

Bessenyei György óta tehát Csokonai az egyedüli követője Pope-nak. Az angol költő hatása nála nem oly egyoldalú, mint a milyen volt Bessenyei böleselkedő költészetében. Csokonai fordított Pope költeményeiből, komikus époszának eszméjét tőle nyerte, tanító költeményében sok oly gondolatot ismétel, melynek formát Pope aforisztikus stílusa adott, végül egy-egy fordulatot, itt-ott egy-egy költői képet kölcsönöz tőle. Tudatosan követi, fogékony lelke magáévá teszi nem egy eszméjét, bár költői egyéniségét angol mesterével szemben is megőrizte.

Költőink Csokonai után is sokáig olvasták Pope műveit. Nemcsak tankölteményeit, hanem kritikai és szatirikus munkáit is. Irodalmi viszonyaink adnak talán választ arra a kérdésre, hogy miért ismerik most költőink a kritikus és szatirikus Pope-ot elsősorban, holott Orczy és Bessenyei korában inkább a böleselkedő erkölestanitót látták benne. A felébredt kritikai szellemnek, az irodalmi és nyelvújítási vitáknak és harczoknak kell tulajdonítanunk, hogy Pope kritikai és szatirikus munkáinak nálunk még a XIX. század első évtizedeiben is akadt — úgy látszik — nagyszámú olvasója.

Kisfaludy Sándor a «Regék» előszavában hivatkozik Pope egy gondolatára, a melyet «Imitations of Horace» (The first Epistle of the Second Book. Book II. Epistle I. 340—6.) cz. szatirájában olvasott. Bacsányi Párisban szerezte meg Pope költeményét a műbírálatról.²⁾ Horváth Ádám is érdeklődött Pope iránt. Kazinczyhoz írott levelében (1819. Kaz. lev. XV. 490. l.) említi «Hajfűrt»-jét és az «Essay on Man» két kritikáját: «Cruzas»-t (Crousaz) és Warburtont.

Kölcsey előbb idézett vallomása szerint jól ismerte Pope-ot. Ő, a ki «1810-ben még egészen francia vala», ki a kritikusok közül elsőként Boileaut és Voltairt ismerte (l. levelét Szemere Pálhoz. Minden munkái. IX. 387. l.), később szívesen foglalkoz-

¹⁾ L. arról bővebben EPhK. 10 : 355—6. l.

²⁾ Bacsányi példánya a Nemz. Múzeum könyvtárában található.

hatott Pope kritikáival és szatíráival is. Csokonai költeményeiről szólván kérdi: «Mi teszi genialissá... a Spectateurt? Dunciadot?» (Tud. Gyűjt. 1817. III. 117. l.). Szemerének 1823. szept. 19-ikén írott levelében (Minden munkái. IX. 300 l.) «Scribler Biographus»-át említi. A Scriblerus-típus ismeretes Pope költeményeiből (Dunciad, περὶ βιβλίου). De van még egy, tévesen Pope-nak tulajdonított mű: The memoirs of Martinus Scriblerus¹⁾, a melyet mint Pope prózai munkáját közölt az 1741-iki kiadás. A francia fordítók átvették és Scriblerus emlékiratai mint Pope műve jelent meg francia nyelven (Így az 1761-iki bécsi, az 1763-iki amsterdam-lipcsei kiad.). Alighanem e híres munka «Scriblerus»-át érti Kőlcsey, a ki alkalmasint szintén francziául olvasta emlékiratait.

Döbrentei Gábor szintén szeret Pope-ból idézni.²⁾ Ő egyike azon keveseknek, a kik az angol költő műveit eredetiben olvasták.

Kis Jánosnak számos fordítása között van Pope-fordítás is. Ő is, ép úgy, mint Szilágyi, Péczeli, Döbrentei, Bolyai és Edvi Illés Pál, eredetiben olvasta Pope költeményeit. Fordítását, mely még az 1825-ik évig terjedő korszakban jelent meg, a Klió-ban adta ki.³⁾ Hogy sokszor olvasgatta Pope műveit, azt nagyszámú idézete bizonyítja.

A 20-as években, a mikor az angol romantikus költészet (Byron, Scott) közvetlenül hat íróinkra, még mindig akad egy-egy kései fordítás (Kedveskedő. I. 55. 68. 73. l.; Széplít. Aj. 1821. 147—8. l.), a melyhez még később is csatlakozik egy-néhány.⁴⁾

Pope-nak irodalmunkra tett hatását tehát röviden a következőkben állapíthatjuk meg: 1. Világirodalmi híre megalapozta népszerűségét a magyar költőknél is, a kik Bécsben ismerkedtek meg először munkáival. Főleg francia műveltségű költőink olvasgatták (Orczy, Bessenyei, a Telekiek, Ányos, Kisfaludy Sándor stb.), Pope-fordításaink túlnyomólag francziából valók, németből készült fordításnak alig van egy-két nyoma. 2. Pope

¹⁾ Legnagyobb részét, vagy a teljes művet Arbuthnot írta. I. Cambridge Hist. of Engl. Lit. IX. 137. l.

²⁾ Barcsay Ábrahámról szóló cikkében (Erd. Múz. I.) idéz Pope egy epigrammájából, Berzsényinek 1814. ápr. 20-án írott levelében (Berzsényi D. összes művei. Közre bocsátá Döbrentei Gábor. III. 73.) stb., stb. Berzsényi 1808. dec. 13-án írott levelében említi (Kaz. lev. VI. 148.) Pope egy híres költői képét.

³⁾ Klió, vagy lélek-nemesítő, részint eredeti, részint fordított darabok kötött és kötetlen beszédben. Kiadta Kis János, Győr, 1825. Későbbi fordításai: Felsőmagyarországi Minerva (1829. II. 403—9. l.), Sas (I. 101—120. 1831.), Muzáron (Új folyam. Első füzet 1833. 156—183. l.)

⁴⁾ L. Harsányi id. kiad. Bevezetés.

költészetének bölcselkedő irányával hatott nálunk először. E hatás a XIX. század elején mindinkább gyengül; ezentúl főleg kritikai és szatirikus művei iránt mutatkozik nálunk érdeklődés. A romantikus mozgalom lassanként elfeledteti Pope-ot és valamikor oly sűrűn ismételt gondolatait. 3. Pope nagy népszerűsége mellett is igazi termékenyítő hatást csak két költőnkre gyakorolt: Bessenyeire philosophiai gondolataival, Csokonaira pedig philosophiai eszméin kívül költői munkásságának sokat csodált alkotásával, a «Hajfürtrablása»-val.

Matthew Prior (1664—1721).

«The Ladle» cz. elbeszélő versének meséjét átvette Verseggy Ferencz. «A kanál» rajza elevenebb, realiztikusabb mintájánál. A magyar költő Prior versét Retzer anthológiájában (Choice ... VI. 144—152. l.) olvasta.

John Scott (kb. 1654—96).

Kis János «'Sebbe való könyv...» című gyűjteményének I. kötetében (1797) található egy költemény: «Aratáskor. Elegia. (Scott után.).» Az eredeti verset a magyar fordító Retzer anthológiájában olvasta (I. 107—110. l. John Scott: Elegy in the Harvest). Bajos feltenni, hogy a rég elfelejtett angol költőnek versét máshonnan fordította volna Kis János. Az angol költeményen nem sokat változtatott, de a strófás beosztás tőle való.

Taylor.

«The dropsical Man» versét hüen követi mesében, leírásban Verseggy Ferencz «A Vízkórságos» cz. költeményében. Változtatásai csekélyek. E verssel is Retzer gyűjteményében ismerkedett meg (Choice ... V. 254—5. l.).

James Thomson (1700—48).

Thomson «Évszakjai»-nak világirodalmi hatását a magyar költészet is megérezte. Neve nálunk ismeretes a 18-ik század vége óta, főművének egy része csakhamar megjelent magyar fordításban, közvetlen hatása azonban igen csekély. Német utánzóit (Kleist, Zachariä) írónk jobban ismerték.

Eredetiben Péczeli József olvasta elsőnek. A Catalogus librorum ... Jos. Péczeli szerint az 1758-iki londoni kiadás egy példánya birtokában volt.¹⁾ Vajon ő hívta-e fel Kis János

¹⁾ The Seasons by James Thomson. London, 1758.

figyelmét az angol leíró költészet e remekére, vagy Göttingában ismerkedett-e meg Kisünk a «Hainbund» kedvelt költőjével, arra a kérdésre hiába keresünk választ. Thomson neve világ-irodalmi fogalom. Műve megismerésére a magyar írónak sokszor volt alkalma.

Kis János Thomsonnak «A magánossághoz» cz. ódáját 1799-ben fordította le ('Sebbe való könyv. Kiadta Kis János. II. kötet. Pozsony. 1799-dik esztendőre.). Változtatásai csekélységek: «London's spiry turret» helyett «Bécsnek kevély tornyai», stb. Később (1828) a Tavasz-t, az Évszakok első részét fordította magyarra. Gálos szerint (EPHK. 35:426. 454.) «fordításainak eredetije minden bizonynyal Thomson sok német fordításának egyike». Kis is megemlíti az «Évszakok» fordítóit,¹⁾ de az angol idézetből²⁾ világos, hogy ismerte az eredeti művet is.

Csokonai 1799-ben írja Festetich György grófnak,³⁾ hogy Pope, Wieland, Horatius, Anakreon, Kleist, Tasso, Metastasio, Thomson és mások remekjeiből is fordított. 1802-ben pedig Széchenyi Ferencznek írt levelében említi, «az episcopalis Drydent, s a puritanus Thomsont».⁴⁾ Fordítása elveszett. Semmi adatunk nincsen róla. Az angol költő leíró modorát több költeményében követi, bár szubjektivitása itt is, ott is élesen különbözik Thomson tárgyilagos szemlélődésétől. «A nyár», «Az ősz», «A tél», «Az esztendő négy szakasza» verseinek címe thomsoni befolyást sejtet ugyan, de ez a hatás az angol költő német utánozóitól is eredhet. Hiszen Kleist «Tavasz»-át le is fordította. Más leíró költeményei, mint pl. «A reggelről», «Az estve», «Déli aggodalom» címűek viszont mintha Zachariä hatását árulnák el.⁵⁾ Költeményeiben nem leljük nyomát Thomson közvetlen hatásának.

Csokonai neve érdekesen kerül Thomsoné mellé Haydn compositióiban. Haydnt sokszor megismételt meghívással 1790-ben mégis Londonba csábították Esterházy Miklós halála után (L. erre nézve C. F. Pohl: Joseph Haydn. Leipzig, 1882. I—II.). Majdnem egy évi ott tartózkodásának⁶⁾ legnevezetesebb emléke

¹⁾ Kis János poetai munkái. Kiadta Toldy Ferencz, 1865. 325.

²⁾ U. o.

³⁾ Csokonai összes művei. Kiadta Horváth Cyrill. II. 876.

⁴⁾ U. o. II. 902.

⁵⁾ V. ö. Die Tageszeiten cz. leíró művét: Der Morgen, Der Mittag, Der Abend. Különösen az utóbbi mutat sok hasonló vonást. Ismeretes, hogy Csokonai Zachariä műveit olvasta, sőt belőlük fordított is. A német költő ismételtlen említi Thomson nevét, a melyet ha máshonnan nem — az ő verseiből is ismert volna Csokonai.

⁶⁾ 1794-ben másodszor ment ki és másfél évig maradt Londonban.

a «Teremtés» mellett a «Négy évszak» Thomson szerint (Haydn: Die Jahreszeiten. (Thomson). Ein Oratorium. Pesth, 1802. 1801-ben adták először elő). Emlékeztetünk még arra, hogy Haydn Csokonainak is egy költeményét megzenésítette. A nevek e' véletlen találkozásából persze nem lehet semmire sem következtetni. Csokonai Thomson műveit ismerte, mielőtt Haydn compositiója megjelent volna. De az «Évszakok» megzenésítése mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy Thomson neve, művének tartalma, iránya ismeretesebbé vált nálunk.

Később is szívesen olvassatta némely költők a nagy leíró költeményét. Buczy Emil 1827-ben írja Toldynak: «Régől fogva igen kedvelt Auctoraim: . . . Shakespeare, Thomson, Blair, Milton, Ossian; közelebbről T. Moore és Lord Byron». Cserey Miklós 1810-ben Kazinczytól Thomson «Jahr-Zeiten» című könyvét kéri (Kaz. lev. VIII. 137.), a mire Kazinczy így válaszol: «Nékem két exempláromat nem hozták vissza a könyveket nem vásárlani, hanem csak kölcsönözni 's elveszteni vagy megtartani szeretők, most pedig a franczia Cazin kiadású fordítást eladtam, mert iszonyú dolog francziára fordított Ánglus munkát olvasni. . .» (Kaz. lev. VIII. 149.). Thomson munkáit szívesen olvassa Dessewffy József (Kaz. lev. VIII. 372.) és — úgy látszik — Horváth Ádám is (Kaz. lev. XV. 203.).¹⁾

Will. Walsh (1663—1708).

«The despairing Lover» című költeményét egy ismeretlen fordító fordította magyarra a Hasznos Mulatságok 1822-iki évfolyamában (I. 21. «A kétségbeesett Szerető».* Jegyzet: «Thomson szerint: The despairing Lover.*** s. Egerben. febr. 1-n. A fordító tévedett, a költemény nem Thomsontól, hanem Walshtól való. Eredetijét Retzer gyűjteményében találta meg (I. 99—100.), csak a vers végén változtatott némileg.

Edward Young (1683—1765).

Young főművének, az «Éjtszakák»-nak (The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death and Immortality. 9 parts, 1742—5) hangjában, irányában és szellemében a 18-ik századnak ma csak nehezen megérthető ízlése jut kifejezésre. A költő

¹⁾ A későbbi korból még Bolyai fordítását kell megemlítenünk (Pope próbatétele az emberről. Id. kiad. 1819.). Prózában lefordította:

1. «Thomson hymnusá»-t (72—76. l.).
2. «A Thomson Tavassza bévégzése»-t (82—91. l.).
3. «A Thomson Tele bévégzése»-t (91—95.).

és vele együtt olvasója a lét örök nagy problémáin töprenkedik. Hosszas, fárasztó bölcsekedés, gyakorlati erkölcstanítás pótolja a költészet friss lendületét. A szóáradat szinte retorikai hatásra törekedett, Voltaire-nek igaza volt, amikor Youngöt így jellemezte *Le Tourneur*-höz 1796. jún. 7-én írott levelében: «moitié prêtre et moitié poète». ¹⁾

De Young művének hangjával is hatott a világirodalomra. Az elégiai hangulat sehol sem tudott oly sötét, sőt komor lenni, mint «Éjtszakái»-ban. A melancholia erősebb szint, kifejezést alig találhatott, mint az angol költő leírásaiban. Szokatlan népszerűségének ez a második magyarázata.

Francia- és Németországban nagy lelkesedéssel fogadják Young «Éjtszakái»-t, ²⁾ bár a kritika csakhamar rámutatott a mű gyengéire (v. ö. Kind id. m. 59. 119. l.). Pope-nál, Youngnél ismertebb angol költő azonban nem volt a kontinensen. Fordításokban évtizedekig élt és hatott Young. «Éjtszakái» *Le Tourneur* fordítása szerint 1769-től 1825-ig 13 kiadásban jelentek meg. ³⁾ Nagyon korán fordították le németre is. A német fordítások közül bennünket leginkább Eberté (J. A. Ebert: Dr. Eduard Young's Klagen, oder Nachtgedanken über Leben, Tod und Unsterblichkeit. In neun Nächten. Braunschweig, 1760) érdekel.

Íróink először Bécsben ismerkednek meg Young «Éjtszakái»-val. A 70-es években, az akkori bécsi műveltségnek megfelelőleg, francia fordításban olvasgatták, akárcsak Pope műveit. Az első magyar fordítások is francziából valók. Kazinczy az első, aki Youngöt németül olvassa, angol eredetiben csak később érték meg. Young főműve sokáig volt népszerű Bécsben. «Éjtszakái» angol eredetiben 1802-ben jelennek meg az osztrák fővárosban (Edw. Young: *Night Thoughts*. 2 vols. Vienna, 1802.).

A testőrírók közül — úgy látszik — leginkább Bessenyei György és Barcsay Ábrahám olvasgatták Youngöt. Barcsay «Bessenyei Györgynek» cz. költői levelében ⁴⁾ (1772. febr. 15. «Patai kunyhómban») említi «a szegény Lorentzó tévelygéseit», már akkor inti társát, hogy

«Jó néha Lorentzo társaival lenni,
Jó olykor szép szüzzel lenni s tántzba menni...»

¹⁾ Oeuvres Complètes de Voltaire, Paris, 1882. 46 : 353. l.

²⁾ L. F. Baldensperger: *Études d'histoire littéraire*. Paris, (1907), Young et ses «Nuits en France» és J. L. Kind: *Edward Young in Germany*, New-York (1906) fejtegetéseit.

³⁾ A többi fordítást l. Lanson id. m.

⁴⁾ A Bessenyei György társasága. Bétsben, 1777. 15–17. l.

Később («Patai kunyhómból, 1772. márcz. 24.») meg arra kéri, ne csináljon magából eleven koporsót, mint a «szomorú Yung», több vidámságot kíván tőle, a mire azután Bessenyei így válaszol:

«El-veszem érdeemes tanácsát lelkednek,
Kívánom örömét világi szívednek.
Engemet Lorentzó, téged Jong üldöz
Tudod, hogy a Humor egymástól különböz. . . »²⁾

Bessenyei — hajlamának megfelelőleg — Young művében is az eszmei tartalmat kereste. Arról szokott és szeretett töprengedni, a mire választ az angol írók közül leginkább Pope és Young erkölcsi tanításaiban találhatott. Kétségtelenül elfogult velük szemben, a mikor ezeket írja: «Ha már Virgiliusba szót, nyelvet: természetnek, élő állatoknak, indulatoknak lerajzolását nézed, tsudálkoznod kel, de mihent mélyly tudományt, böltsességet keresel benne, mindjárt oda lész mind tsudálkozás, mind ditséret. Az Anglus Popénak akar Jungnak száz versébe töb böltsesség van mint Virgiliusnak ezerte találta-tik, ot is pedig, hol szent Írásból semmit nem szóllanak, hanem csak természetből írnak» (A holmi. Béts, 1779. XL. Rész. Virgilius. 331—2. l.).

«A holmi» hozza az első Young-fordítást is, még pedig Bessenyei tollából (XLIII. Rész. Anglus Jungnak 19-dik ejtzakája a jó erköltsről. 341—350. 358—365. l.). Ő maga mondja (367. l.), hogy nem köti magát szorosan «minden szóhoz». Megszakitja Young elmélkedéseit a sajátjaival (350—8. l.), itt-ott bővít, elhagy, bár «kétféle elmét, gondolkodásnak módját» nem tapasztalhatni fordításában. Bármennyire hangsúlyozza is Bessenyei fordítása szabadságát, mégis megállapíthatjuk, hogy a 341—50. és a 358—65. lapon olvasható szöveg meglehetősen hű fordítása Le Tourneur francia prózájának.³⁾

Ányos költői leveleiben ismételten érinti Youngnek Bessenyeire gyakorolt hatását. «Bessenyeinek. 1779. Sz. György hava 30.» cz. versében írja:

«elsülyesztvén elnéd mélységes nagysága,
felvesz karjaira Jung szomorúsága . . . »

később azonban így ír:

«Magán panaszkodad Junggal életedet,
Midőn setét felhők vonták bé egedet!
De mosolygás festé azonnal képedet,
Mihelyt barátidra szöktetted szívedet.» (Bessenyeinek. 1779. November 13.)

¹⁾ U. o. 19—22. l.

²⁾ U. o. Barcsay kapitánynak. 1772. márcz. 20. 23. 4. l.

³⁾ Le Tourneur osztotta fel Young «Éjtszakái»-t 24 részre az eredeti 9 éjtszaka helyett. Más változása, hogy a theologiai részleteket elhagyta.

Young tanítása erősen hatott Bessenyeire, de «Éjtszakái»-nak komor, mélabús hangja megkapta Anyost is. Fájó lelke mintha ihletet meritett volna Young szomorú világából. Híres költeményei «Egy boldogtalannak panaszzsai a halavány holdnál» (1780) hangjával, képeivel teljesen beleillik ebbe a világba (v. ö. különösen Le Tourneur VI. éjtszakájával!), youngi hangulatot, motívumot észlelhetni más elégiáján is (pl. «Érzékenységeim egy kedves atyámfiaának időnek előtte történt halálán» cz. versében), bár a hatás terjedelmét bajos volna meghatározni. Képet, motívumot kölcsönözhetett az angol költőtől, a fájdalom azonban Anyos lelkéből fakadt.

Költőink főleg a 80-as és a 90-es években olvassgatták, forditgatták, olykor utánózták Young «Éjtszakái»-t. A Magyar Museum I. kötetében (103—6. l.) Kazinczy egy töredéket közöl az I. éjtszakából, a melyet Báróczy Sándortól kapott. Nehány évvel ezelőtt — azt mondja Kazinczy — ez a prózai fordítás a Pozsonyi Hirmondóban jelent meg.

Báróczytól kedvet kapott a fordításra egy másik testőrő is. Nalácz József 1801-ben adta ki ugyan Young «Éjtszakái»-nak francziából magyarra tett fordítását (Yung éjjelei avagy siralmi, melyet frantziából ford. báró Nalácz József. Nemes Zaránd vmegye főispánja. Első darab. Nagy-Szebenben, 1801), de bevezető sorai szerint még testőr korában kezdte meg Báróczy biztatására a fordítást. Young «Éjtszakái»-t választotta, mert a «tájbéli újságok között» nagy hírben voltak akkoriban. Nalácz 13 «éjtszakát» fordított le Le Tourneurból. A hátralevő tizenegyet is magyarra akarta még átültetni, de ez a szándéka nem valósult meg. Valószínűleg az 1773-ik évi amsterdami kiadást használta (*Les nuits d'Young, traduites de l'Anglois. Par M. Le Tourneur. Troisième Edition. Amsterdam, 1773*), melynek első kötete szintén a 13-ik «éjtszaká»-val végződik. Az egyes «éjtszakák»-hoz csatolt jegyzeteket is szinte szóról-szóra vehette át az idézett kiadásból. A mikor Nalácz a maga Young-jét kiadta, akkor Péczeli teljes fordítása már rég közkézen forgott. Mégis közrebocsátotta, «hogy a két Magyar Hazában gyakorolni szokott Magyarságnak külömbisége (*Dialectussa*) megtetszhesség». ¹⁾

A leghíresebb, de egyúttal legtöbbet kifogásolt fordítás a Péczelié (Yung éjtszakái és egyéb munkái. Ford. Péczeli József. Győr, 1787. I—II. köt. II. kiad.: 1795-ben. III. kiad. 1815-ben). Orczy Lőrincz nem tanácsolta Péczelinek az «Éjtszakák» magyarra fordítását. Azt írja egyik levelében: «Le célèbre tristis-

¹⁾ Bacsfányi 1787. aug. 20-án ír Orczy Lőrincznek a két fordításról. L. Figyelő VII. (1879) 314. l.

simæ memoriæ Young ne feiait fortune chez les grands, moins il ferait chez le beau sexe, car nos femmes abhorrent le tombeau...» (EPhK. 1900:114. l.). De a komáromi pap-költő mégis nagy buzgósággal hozzáfogott a munkához és nemcsak az «Éjtszakák»-at, hanem Young egyéb munkáit is lefordította (II. köt.). A mikor a Magyar Műsában (1787. jún. 29.) befejezett művéről szól, megkoczkáztatja azt az állítást, hogy «nemcsak a német és francia fordítást, hanem magát az Originált... is meg haladja...» Péczeli francziából fordította le Young munkáit, a mint azt már Kazinczy is tudta (EPhK. 1913:632. l.). Gulyás Pál bebizonyította,¹⁾ hogy Péczeli Le Tourneur szövegét használta, ő tőle vette át az angol költő életrajzát is. Mi (Gulyás Pál megállapítását kiegészítjük avval, hogy Péczeli a már említett 1773-iki amsterdami kiadás szerint fordított.²⁾ Young kisebb munkái közül az első nyolezat ugyanabban a sorrendben fordította és adta ki, mint az amsterdami kiadás II. kötete. A III. kötetből vett kisebb dolgozatokon és azok sorrendjén is azonban némileg változtatott a magyar költő.

Péczeli fordítása ellen Kazinczy ismételten tett kifogást. Nem találta helyesnek, hogy francziából fordította (Kaz. lev. I. 226., 237—8. l.), egyébként is egészen elrontottnak ítélte Péczeli munkáját. A Magyar Museum I. kötetében (98—103. l.) próbálkozik meg ő is az I. «Éjtszaka» kezdetének magyarra fordításával, még pedig «szorossan az Ánglus szerint». Egy angol Young volt is előtte, bár inkább Ebert német fordítását használta (v. ö. Kaz. lev. I. 226.). Kazinczy csakhamar beleunt a fordításba, melyben inkább a Péczeli-féle «Éjtszakák»-k hiányaira akart rámutatni. Nem szerette az angol költőt. «Poétai érdemeit» tiszteli, de — úgy folytatja — «gondolkozásom az ő gondolkozásával sok helyen nem egyezik; ezenn felül pedig hypochondriás declamatóji hamar el-úntatnak...» (Magyar Museum. I. 100. l.). Tudjuk, hogy Young Kazinczy atyai barátjának, Ráday Gedeonnak sem volt sohasem «auctora». Ha angol nyelven értene is, még akkor sem olvasná (Kaz. lev. I. 159.).

Young elsősorban Péczeli ócsárolt fordításában nagy hatással volt a magyar olvasóra, íróra egyaránt. Pozsonyban a papjelölteket biztatják, szerezzék be Young «Éjtszakái»-t, Veszprém megye alispánjának vendégei együtt gyönyörködnek a III. «éjtszaka» olvasásában. Orczy Lőrincz minden reggel olvassa (Magyar Musa 1788. 14—16. l.), Gvadányi arról értesíti Pécze-

¹⁾ Id. Péczeli József élete és jelleme. Bpest, 1902. 41. l.

²⁾ Könyvjegyzéke szerint (Catalogus librorum... Josephi Péczeli Posonii, 1793) birtokában volt ez a mű: Yungii Noctes, & alia opera. Gallice. Amst. 1773.

lit (1788. márcz. 10. V. ö. Figyelő 22:42. l.), hogy felesége «Young»-öt mindennap kezébe veszi «s tán a halált is jobban szereti már», mint férjét, Prónay Gábor báró meg emlékoszlopot állít Youngnek aasai (Pest m.) birtokán: Eduardo Young Vati. Divino... 1799 (Széplít. Aj. 1824:153.), egyszóval, a welwyni pap borus melancholiája, sötét filozófiája nem tévesztette el hatását a magyar olvasóra sem.

Költőink közül különösen Horváth Ádámot ihlette a youngi ború. Youngból fordít (A lélek halhatatlansága felől való gondolatok... Pápan, 1788. 25. 32. l.), idéz, modorát, hangját teljesen utánozza némely költeményében (Az esztendő utolsó éjtszakája. Füred, 1788. Decembr. 31-dik. Orpheus I. 404—33.). Gondolatait, elmélkedéseit ismétli, azokról nagy elismeréssel nyilatkozik.

«Égett Yung elméje az utolsó télen
S legszebbeket gondolt a koporsó szélén.»¹⁾

Benkő Ferencz nagyenyedi tanár is több elragadtatással, mint kritikával írja Kazinczynak 1789. jún. 8-án: «az én Egyedül valóságom Jung-ot szereti». «Parnassusi időtöltés»-ének (Kolozsvár, 1793—800. 7 köt.) ötödik darabjában Youngtól kölcsönöz jeligét. Más írónkra is hatott az angol költő melancholiája. Dayka Gábor «A rettenetes éj» cz. költeményét Csokonai tán egészen önkénytelenül hasonlítja össze az «Éjtszakák» komor hangjával: «Ez ám a poetai Nachtstück! setét itt a poesis, mint a brittusé s rémitő, mintha Arábiában vette volna származását» (Kaz. lev. III. Csokonai id. lev.). Maga Csokonai is hajlott ifjú korában youngi búskomorságra, a melytől azonban később megszabadult. Hogy természete mennyire irtózott Young zordon költői motívumaitól, azt «A vidám természetű poeta» cz. verse s főleg annak utolsó strófája mutatja:

«Szörnyű környék! hová a lélek
Ha ólomszárnyakon repül,
Rémülve jár, alél, elhül,
S félholtan hátrál vissza vélek.
Szörnyű környék! Kérkedj Youngoddal,
Ki hantodon ragyog;
Isten veled, s mord anglusoddal!
Én anglus nem vagyok.»

Későbbi íróink közül Kis Jánost kell említenünk, a ki Ebert német fordítása után Youngnek Pope-hoz írott leveleiből fordított néhány töredéket (Soproni Estvék, I.), de azért bizonyára eredetiben is olvasta az angol költőt (v. ö. Kis János

¹⁾ Ugyanahhoz cz. verse. 1789. Holmi, Pest, 1792.

emlékezései. 409. l.) és Verseggy Ferenczet, a ki — úgy látszik — főleg Young szatirait tanulmányozta. «Rikóti»-jában (1804) idéz belőlük (30., 104. l.), leírja az idézet angol eredetijét is, de a youngi búskomorság az ő idejében már nem hatott magyar költőre. A bécsi angol kiadásnak (Edw. Young, *Night thoughts*... 2 vols. Vienna, 1802) nálunk semmi visszhangja nem támadt, noha akkoriban elég sokan tudtak Magyarországon angolul. Young nálunk irodalmunknak csakis legszentimentálisabb korszakában, a 18-ik század utolsó két évtizedében tudott hatni.

Ismeretlen költők.

Kis János «Egy barátomhoz» (1800) és «Agathonhoz» (1800) cz. költeményeket az 1865-iki Toldy Ferencz-féle kiadás szerint angolból fordította.

Farkas Károly «Mulatságok» (1805) cz. gyűjteményében a következő verseket fordította angolból: Az asszony (27—28. l.), Az asszony (28—29. l.), Sírvers (34. l.), A Rósa (46. l.), Az álom (112. l.).

Pusztay Sándor pozsonyi ügyvéd két verset fordított angolból: «Adakozás és Igazság» (Hebe, 1824. 184—9. l.) és «A szép-ség» (Hebe, 1824. 29—32. l.).

B) Shakespeare.

Shakespeare-nek a magyar költészetre tett hatását számos kisebb-nagyobb munka fejtegeti. Feladatunk itt könnyű: az anyag rendezése és az angol irodalmi hatások általános kereteibe való beleillesztése. Az adatokat csak itt-ott kellett eddig ismeretlennel kiegészítenünk. Shakespeare, Milton, Pope és Young az a négy angol költő, a kiket Bessenyei és Retzer egyező vallomása szerint a hetvenes években a bécsi irodalmi körökben ismertek. Francia és német fordításban, illetőleg átdolgozásban olvasták. A Shakespeare-kultusz fellendülése Bécsben Schröder Frigyes¹⁾ nevéhez fűződik, a ki 1781—5-ig a bécsi császári színháznál kifejtett működése alatt Shakespeare műveinek fordításával, színrehozatalával a nagy angol költő nevét ismertebbé tette. A mikor Bécs a 80-as években Anglia közvetlen szellemi hatása alá kerül, Shakespeare legfőbb művei nemcsak az olvasó, de a színházlátogató közönségnek is már régi ismerősei voltak.

¹⁾ L. életrajzát Allg. deutsche Biogr. Leipzig, 1891. XXXII. 506—12. V. ö. Magyar Shakespeare-tár IX. Weber Arthur: Shakespeare és az osztrák irodalom. 21 64.

Bessenyei említi elsőnek Shakespeare nevét irodalmunkban (1777). Valószínűleg francia fordításban olvasta. Ányos Pál (Magyar Shakespeare-tár. I. 231—6.) 1779-ben említi ugyan «ama híres Szakspeár anglus»-t (Barcsay kapitánynak. 1779. Dec. 21.¹⁾), de verséből tudjuk, hogy Weisse «Romeo és Juliá»-ja «mulattatta» őt is. Szerdahelyi György «Poesis dramatica»-jában (1784) Shakespeare öt nagy tragédiájáról szól,²⁾ de kérdés, mennyire önálló ítéletben és jellemzésben? A 80-as évek-ből legfontosabb adataink Aranka György fordítási kísérlete Wieland nyomán (Magyar Shakespeare-tár. V. 268—281.), Kún Szabó Sándor «Romeo és Juliája» (1786. Weisse német fordítása szerint). De figyelemre méltó, hogy ugyanakkor, a mikor a magyar író csak német fordítás vagy átdolgozás közvetítésével nyerhet bepillantást Shakespeare költői világába, Angliában az alatt két magyar ember is lát Shakespeare-előadást: Sándor István «ama híres Siddon»-t csodálta «Romeo és Juliá»-ban,³⁾ Széchényi Ferencz pedig «Othelló»-t nézte meg Sheffieldben.⁴⁾ Mindketten 1787-ben voltak Angliában, de tudjuk, hogy nem ők az egyedüli angolországi utazóink ez évben. Péczeli, első angolul tudó költőnk a Mindenest Gyűjteményben ismételtelen szót Shakespeare-ről. A «Garrik» által rendezett 1769-iki stratfordi ünnepet a Mind. Gyűjt. IV. részében (206—11.) írja le.⁵⁾ Ismeri Shakespeare műveit, sőt el akarja vállalni «legszebb Darabjai» magyarra fordítását (Mind. Gyűjt. IV. 47.), de Shakespeare ismereteire csak néhány halvány nyomból tudunk következtetni. Néha-néha lapjainkban is találkozunk Shakespeare nevével. A «Hadi és más nevezetes Történetek» 1790. jan. 26-iki számában olvasunk róla,⁶⁾ a «Magyar Hírmondó» (Bécs, 1792. II. 303—4.) meg műveinek új kiadását («Revised by George Steevens. 1791) jelzi, a melyből addig Bécsben két kötet kelt el.

Következményeiben a legfontosabb Kazinczy Hamlet-fordítása (1790), mely Shakespeare-ismereteinknek új korszakát nyitja meg:⁷⁾ utat nyitott vele Shakespeare hatásának a magyar költé-

¹⁾ L. a hozzávaló jegyzetet.

²⁾ Szerdahelyi szövegét Bayer József közli «Shakespeare drámái hazánkban» cz. művében. I. 13.

³⁾ Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött Levellei. Győrött, 1793 (X—XIV. lev.).

⁴⁾ L. úti naplóját.

⁵⁾ V. ö. Shakespearenek Jubileuma. Kis J.: Természet tsudái, országok nevezetességei, és nemzetek szokásai. 1808.

⁶⁾ Bayer id. m. I. 19.

⁷⁾ Fordításának kimerítő ismertetését l. Bayer id. m. I. köt. Kazinczy Macbeth-fordításáról (1791) pedig I. 235. l.

szetre. Kazinczy nagyjelentőségű fordításán kívül csak néhány gyér adatot említhetünk a kilenczvenes évekből, a melyek azonban mind azt bizonyítják, hogy nemcsak irodalmunk vezetőjének, hanem kisebb, sőt névtelen íróinknak is figyelme kezd Shakespeare költészetére irányulni. Eleinte persze inkább átdolgozásokban olvassák, mint hű fordításban, a közvetített hatás után azonban nemsokára a közvetlen fog következni.

E korból tudunk Othello-fordítást, mely egy erdélyi föld-birtokostól, Boér Sándortól származik ¹⁾ (1794). Mérey Sándor «Lear király»-t utánozza elveszett «Szabolcs vezér»-ében, Földi János egyik értekezésében a német Hamletből idéz néhány magyarra fordított sort, ²⁾ Endrődy János, «Báró Mészáros magyar lovas ezeregye» tábori papja «A hogy tetszik»-ből fordít egy gondolatot (Endrődy János... költeményes munkái. 1801. A «Klórís» cz. vershez írt jegyzetében. 149. l.), egy szóval, Shakespeare nevével többet és mind többet tud meg a magyar író. Műveit kezdik olvasni, ezt bizonyítja a felsorolt néhány adat. Egyelőre inkább közvetett íróink Shakespeare-ismerete. Schröder, Weisse, sőt Eschenburg a közvetítők. ³⁾ Fordításban kevesen olvassák még abban az időben, eredetiben — tán Péczeli Józsefet kivéve — senki sem. Első fordításaink is nagyobb részben a higitott német átdolgozásokból valók. ⁴⁾

A 19-ik század első éveiben csak elvétve találkozunk Shakespeare nevével. Mélyebb hatásának a gyökere mégis abban az oly kevésbé ismert korban rejlik. Ő «ébreszti fel» Katona Józsefet, a ki — úgy látszik — a legnagyobb tragédiákat, Hamletet, Romeo és Juliát, Lear királyt, Macbethet tanulmányozta. Kezdő drámáinak Shakespeare-reminiscentiái azonban eltörpülnek a legnagyobb tragédiáknak «Bánk bán»-ra tett hatása mellett. Katona mint költő «megérezte Shakespeare mivoltát, közvetlenül ennek köszönjük Bánk bánt», mondja Alexander kiváló tanulmányában (Shakespeare és Katona József. Bp. Sz. 1902).

Katona mellett e korban a magyar költők közül némi jog-

¹⁾ L. Magyar Shakespeare-tár. VIII. 303-7. l. és Bayer id. m. I. 368.

²⁾ Földi János költeményei. Kiadta Mixich János. Régi Magyar Könyvtár. (Hamletből. I. a jegyzetet is a 2:3. l.). L. Magyar Shakespeare-tár. IV. 65-7.

³⁾ V. ö. Ferenczi Z.: Csokonai Shakespeare-ismerete. M. Shakespeare-tár. VII. 308-9. l.

⁴⁾ L. Bayer id. m. III. Richard, A makranczos hölgy magyarországi történetét. — Császár Elemér: Shakespeare és a magyar költészet. Bp. Sz. 1916.

gal Kisfaludy Sándor is nevezhető Shakespeare tanítványának, bár inkább csak külsőségeket tanult tőle.¹⁾ Drámáiban (Hunyady János, Kún László, Bánk) akárhányszor nyomozható Shakespeare-hatás. Leveleiben többször említi a nagy angol drámakat,²⁾ a melyekkel már 16 esztendő korában ismerkedett meg (Két szerető szívnek története. 26-dik levél.). Drámáiban, költeményeiben (A kesergő szerelem. 77. Dal.) található Shakespeare-reminiscenciák mellett saját vallomása is mutatja azt a nagy hatást, a melyet rá Shakespeare gyakorolt.

«Shakespearenek szeretem én
Lelket-rázó szavában,
(Emberinél többet rejtván
Ő keblében s agyában,)
A teremést mindenével,
Angyalával, és férgével,
Látni s tudni, a mint van,
Mi — mért — s miként voltában» (A boldog szerelem. VI. ének.).

Döbrentei erdélyi köre, mely oly sokat tett az angol irodalmi ismeretek terjesztése érdekében, a Shakespeare-hatásoknak is új korszakát nyitja meg. Egy új mozzanatot észlelünk e hatásokban: Shakespeare-t eredetiben olvassák, e körből kerül ki első fordításunk, mely az eredeti angol szöveg figyelembevételével készült. 1814-ben, ugyanakkor, a mikor Kazinczy a maga Hamlet-fordítását újból átdolgozta, jelenti Döbrentei az Erdélyi Múzeum «tudósító leveleiben»: «A kiadónál Shakespeare-nak Macbethje vagyon készen fordításban» (1814. I.).³⁾ Döbrenteinek még 1808-ban küldte meg «Shakespearenek darabjait» gróf Haller Jánosné (Kaz. lev. V. 332.). Bele is kezdett Macbeth fordításába, mely részben az eredetin alapul. Később újra fordította, de sokára készült el vele. Macbeth fordításának azért csak kevés közvetlen hatása volt e korban. Annál nagyobb volt Döbrentei személyes hatása erdélyi írótársaira. Buczy Emil és Bölöni Farkas Sándor — kik Döbrentei biztatására foglalkoztak angol irodalommal — Shakespeare-ismerők, sőt lelkes Shakespeare-rajongók. Bölöni Farkas még 1815-ben írja Kazinczynak: «Schakespeare Caezárja össze-hozza Döbrenteivel s ő is segélleni kíváná czélom» (Kaz. lev. XIII. 371.). Irodalmi törekvéseinek — mint tudjuk — nem volt sok eredménye. Annál

¹⁾ I. Shakespeare-Tár. VI. 183. 197. — Császár Elemér id. ért.

²⁾ Kisfaludy S. összes munkái. VIII. 341. Kaz. lev. XVII. 551. stb.

³⁾ E fordításról I. Magyar Shakespeare-tár. III. Weber A.: Döbrentei Macbeth-fordításáról. — VIII. Ferenczi Z.: Döbrentei első Macbeth-fordításáról. 286. 91.

fontosabb azonban Buczy Emil értekezése,¹⁾ mely nemcsak az ismeretek tömegével, hanem az æsthetikai felfogás érettségével is meglepő e korban. A közvetlen angol irodalmi tanulmányoknak egyik legértékesebb terméke a tizes években Buczy értekezésének Shakespeare-re és az angolokra vonatkozó megjegyzései.

Döbrentei «Hamlet monológjának paródiája»-val is hatott.²⁾ Jago Richardtól fordított verse Bolyai Farkast csábította arra a hálátlan kísérletre, hogy ugyancsak Hamletnek magyar költőtől oly sokszor csodált sorait paródiára alkalmazza «A párisi per» cz. színművében.³⁾ Bolyai, Shakespeare lelkes rajongója, pedig egészen más szemmel nézte a nagy költői alkotásokat, mint a hogy paródiája sejteti. Viszonyát Shakespeare-hez, «a természet kedvelt gyermeké»-hez sokkal igazabban, jellemzőbben Gray sorainak fordítása mutatja: »Schakespear és Milton». A Shakespeare-paródiák divatját, mely nálunk azonban igen szórványos, Döbrentei onnan importálta, a hol angol irodalmi ismereteinek legnagyobb részét szerezte: Bécsből. A paródiának ott termékeny talaja volt.

Íróink közül az 1825-ig terjedő korszakban még Dessewffy József grófot és Kölceyt kell itt említenünk. Az előbbi Shakespeare-t épúgy, mint más angol író, eredetiben olvasta. Leveleiben gyakran találkozhatni Shakespeare nevével.⁴⁾ Érdekes adatot őrzött meg egy még 1815-ben Kazinczyhoz írott levele: «Mednyánszky báró Tacitust és Shakespeart és Rousseaut tudja könyv nélkül» (Kaz. lev. XIII. 186.).

Kölceyt⁵⁾ 1814-ben szólította fel Döbrentei, vegyen részt a kolozsvári pályázatban. Levelezésükből nem hiányzik Shakespeare neve sem, a kit Kölcey már 1814-ben igen nagyra tartott (L. Kaz. lev. XII. 274—5.). Költőink e «legshakespearetele-nebb»-je⁶⁾ később is szívesen merült bele Shakespeare világába, a melytől oly távol állott.

Az öntudatos magyar Shakespeare-kultusz megteremtője, Shakespeare-nek e korban legnagyobb tanítványa, Vörösmarty

¹⁾ A Tragedia Legfőbbje a Görögöknél s mostani állapotja (Erd. Múz. 1817. IX. V. ö. Erd. Múz. 1817. VII. 106.).

²⁾ Erd. Múz. VI. 1817. Döbrentei Shakespeare Hamlet-monológját is fordította. Széplít. Aj. 1821. 143—4. Hamlet Monologja. Anglusból. V. ö. Shakespeare-tár. 307—10.

³⁾ L. erről Császár Elemér id. értekezését. Továbbá Magyar Shakespeare-tár IX. 283—5.

⁴⁾ Magyar Shakespeare-tár. VIII. 299—300.

⁵⁾ Magyar Shakespeare-tár. VI. 256—62. VIII. 285—8.

⁶⁾ Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom. Magyar Könyvtár 824. 15. l.

már 1822-ben írja, hogy «Shakespeare világát választja lakul». E világot áhitattal nézik romantikus költőink, de senki nem lát benne annyit, mint «Csongor és Tünde» költője. Az ő korának irodalmi hatásai azonban már nem tartoznak ennek a dolgozatnak kereteibe.

Shakespeare-en kívül angol drámaíró nem hatott közvetlenül költőinkre. Más angol dráma csak német átdolgozásból került irodalmunkba. Legtöbbnyire Schröder a közvetítő, a kinek — mint láttuk — sok része van abban, hogy a magyar író figyelme Shakespeare-re irányult a 18-ik század utolsó két évtizedében.¹⁾

C) A próza.

Az angol próza hatása jóval kisebb, mint a költészeté. Íróink olvassák, idézgetik, fordítják, néha utánozzák az akkor legelterjedtebb prózaírókat, de a 18-ik század nagy elbeszélői korántsem találnak nálunk annyi megértésre, elismerésre, mint egy Pope, Young vagy Ossian. Igaz, hogy szépprózánk fejlődése sem tart lépést költészetünk gazdagodásával. Elbeszélő íróink még késnek, az angol próza hatása is az ő megjelenésükig leginkább receptív jellegű.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az angol próza összes nálunk ismert termékeit csoportokra fogjuk osztani.

I. Philosophia, æsthetika.

Az angol philosophusok neve Bessenyei fellépése óta ismeretes irodalmunkban. Mint láttuk, főleg Locke philosophiája foglalkoztatta költőinket bölcselkedő műveikben. Azonkívül Hobbes elméletét is érinti néha-néha a magyar költő. Evvel szemben igen keveset tudnak Hume-ról. Az angol deista irodalmat is igen kevesen ismerhették. Bolingbroke neve elvászthatatlan Pope nevétől, Toland tanait csak Teleki József érinti, más angol deista — úgy látszik — csak kivételesen volt nálunk ismeretes. Az angol bölcselkedők neveivel, philosophiájuk rendszerével, irányával a francia felvilágosodás irodalma ismertette meg íróinkat. Ha angol gondolkodó hatott magyar íróra, ez a hatás abban a korban semmi esetre sem volt közvetlen.

Az æsthetikusok közül Home és Blair művei találtak nálunk számos olvasót. Home ²⁾ tekintélyére Bacsányi hivatkozik első-

¹⁾ A német átdolgozásokból magyarra fordított angol drámai műveket Császár Elemér sorolja fel «A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században» cz. értekezésében (132--6. l.).

²⁾ Henry Home, Lord Kames [1696--1782). Főműve: Elements of Criticism, 1762.

nek «Milton s a fordítás ügyében» (1787) című munkájában. Német fordításban olvasta (Grundsätze der Kritik von Heinrich Home. Aus dem Englischen übersetzt von Joh. Nik. Meinhard. I—II.). Ismeri és idézi Verseghy Ferencz is (Mi a poézis? és ki az igaz poéta? Buda, 1793. 22—28. l.), de leginkább mégis Berzsenyi «Észrevételek Kölcsey Recenziójára» cz. válaszában (Tud. Gyűjt. 1825. IX.). Még 1821-ben írja Kis János Kazinczynak, hogy «Berzsenyi előtt Home munkája (Grundsätze der Kritik) német fordításban» (Kaz. lev. XVII. 496.). Érdekes, hogy még Döbrentei, a ki pedig szívesen fitogtatta angol nyelvi és irodalmi ismereteit, Home munkáját németül olvasta (Erd. Múz. 1815. II. «A hexameterrel élés kezdete a régi s új nemzetek között»).

Blair Hugó ¹⁾ értekezését Ossian költészetéről ismerték íróink. Hisz fejtegetései hozzájárultak Ossian hírének megalapozásához és a nagyobb kiadásokban nem is hiányoztak. Retorikai leczkéiből «a Szomorú Játékról szóló dissertatióját» Döbrentei akarta közölni Hegedüs Sámuel fordításában (Kaz. lev. X. 415.), de ez a fordítás nem jelent meg. Blair æsthetikai leczkéi erősen foglalkoztatták Döbrenteit, a ki 1815-ben azt írja: «Bár valaki, Hugh Blair-nak Retorikai Lezczkéjít (Lectures on Rhetorik and Belles Lettres) nyelvünkre fordítaná. Németre Schreiber fordította, 1785» (Erd. Múz. 1815. III. 116.). Kívánsága csak 1838-ban teljesült. Akkor jelent meg Kis János fordítása.

II. Történet, útleírás, nemzetgazdaságtan.

a) A 18-ik század nagy történetiróinak műveit főleg azon íróink olvasgatták, a kikkel a bécsi irodalmi viszonyok ismerete közvetítette Hume, Robertson és Gibbon neveit. Főleg az utóbbi kettő volt ismeretes a bécsi könyvpiaczon. Robertson nagy művei Sammer R. könyvkiadónál angol nyelven jelentek meg: Robertson: History of the Reign of the Emperor Charles V. 4 vols, 1787; History of America. 3 vols. 1787; History of Scotland. 2 vols. 1788.²⁾ Gibbon híres műve ugyancsak Bécsben, 1790-ben jelenik meg német fordításban: Geschichte der Abnahme und

¹⁾ Tizennégy prédikációját gróf Teleki Mária († 1801) fordította le magyarra. A fordítás megj. Kolozsvárt, 1827.

²⁾ L. a Sammernál megjelent angol könyvek jegyzékét a bécsi Sternekiadás (Letters of the late Mr. Sterne to his most intimate friends. Printed for R. Sammer, Bookseller 1797). II. kötetének hátsó lapján. Teleki József Robertsont 1784-ben említi Péczelinek írt levelében. Ir. Közl. 25: 225. l.

des Falls des römischen Reiches. C. W. v. R. Wien, 1790. 15 B. —

Íróink figyelme aránylag későn fordul e híres nevek felé. Kazinczy ugyan még brünni fogságában olvasta Hume «Angoly Történeteit» (Kaz. lev. XIX. 53.), Gibbont is meg akarja venni, ha erszénye megengedi (Kaz. lev. III. 68.), de általánosabban csak később terjednek el műveik.

Robertson «Amerikai históriá»-ját (History of America, 2 vols. 1777) 1807—9-ben fordítja le Tanárki János, gróf Teleki László titkára (I. 1807. II. 1809.). V. Károly történetét (History of the reign of the Emperor Charles V... 3 vols. 1769) a 72 esztendő Fekete Ferencz ¹⁾ próbálta magyarra fordítani (Kaz. lev. XIV. 118.). Hogy Robertsonnálunk szívesen olvasták, azt a könyvtárainkban őrzött aránylag nagyszámú Robertson-művek is igazolják. ²⁾ Említettük, hogy Széchényi Ferencz 1787-ben személyesen kereste fel az öregedő nagy történetírórt.

Gibbon nevével leginkább Kazinczy levelezésében találkozunk. Barátja, Dessewffy József nagyon szerette, igen sokszor említi (pl. Kaz. lev. VII. 483—4., XVII. 402. stb. stb.), Kazinczy régóta ismerte és bizonyára olvasták mások is, a kik köréhez tartoztak.

Döbrentei az Erd. Múz. egy költeményében (Az Eredeti. Erd. Múz. V. 1816) apostrophálja Gibbont, ki «Brutusz omladékin ülve» határozta el magát a «halhatatlan miv»-re. De e híres munka későn talált magyar fordítóra. 1825-ig csak egy fordításról van tudomásom: a «Kedveskedő» I. kötetében (1824) fordított valaki egy «mutatványt» Gibbon munkájának «15-ik részéből». A «The Decline and fall of the Roman Empire» tartalmaz, színes tollal írt kötetei csak jóval később váltak szépíróink egyik forrásává. ³⁾

b) Az útleírások közül — mellőzve Cook utazása németből való fordításának (1810) részletezését — Brydone «A tour through Sicily and Malta. I—II. London, 1775» ⁴⁾ című munkáját emeljük ki. Kazinczy fordított belőle részleteket, még pedig bizonyára az 1783-iki lipcei német kiadásból. 1806-ban írja

¹⁾ Fekete Ferencz Angliában járt. A Spectatort is fordította, bár nem adta ki.

²⁾ A Nemz. Múz. Ktárában 11 példány.

³⁾ L. Irod. 5: 16—30. Vértessy Jenő: Gibbon, mint szépíróink forrása. Talán érdemes megemlíteni, hogy Gibbon Thúróczy krónikájára (The history of the Decline and Fall of the Roman Empire. London, 1783. VI. 37.), és két tudós magyar ember: Bél Mátyás (u. o. 38.) és Otrócei (73.) értesítéseire hivatkozik nagy művében.

⁴⁾ Beckfordhoz írt leveleket tartalmaz. Az első levél 1770. máj. 14-én kelt.

már Kis Jánosnak: «Bár csak Európai utazásidban Brydonnak az utazásait lehetne olvasnunk. Én annak csak az Aetnáját ismerem s lefordítottam. Egyveleg Írásimnak 4-ik kötetében fog állani. Az ám a festés!..» Kazinczy csakugyan csak keveset, mindössze a IX. és a X. levélből fordított (Munkáji, Pest, 1814. IX. Az Etna. 269—84.).

Itt is rá kell mutatnunk, hogy ez a maga korában elterjedt útleírás Bécsben igen kedvelt olvasmány volt. Sammer bécsi könyvkiadó angol eredetiben még 1798-ban akarta kiadni.¹⁾

c) Adam Smith (1723—1790) classicus nemzetgazdasági munkájáról (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. 2 vols. 1776) ebben a korban még keveset mondhatunk. Erősebb hatása csak később mutatkozik. De már a század végén tanul a híres munkából Berzeviczy Gergely, a ki azután «Oeconomia Publico Politica» (1819) cz. közgazdasági dolgozatában támaszkodik Smith tanaira (V. ö. Gaal J. id. m., a melyben Berzeviczy munkáját ki is adja). Széchenyi Ferencz ismeri Smith nevét, műve jelentőségét, a mikor 1787-ben Angliába utazik. Fel is kereste Edinburgban, Smith munkájának tanulmányozását másoknak is ajánlja. A későbbi korból Alsó-Fejér megye «fő Notáriusát», Kis Józsefet említhetjük, kinél Smith munkáját «Über den Nationalreichtum» látta Kazinczy (Kaz. lev. XIV. 345. 1816. okt. 7.).

Mint láttuk, főurainknak érdeklődése Anglia gazdasági és kereskedelmi viszonyai iránt a 80-as években ébredt fel először. A bécsi körök akkor ismerkedtek meg «a boldog sziget»-nek nemcsak szellemi, de gazdasági életével is. Smith tanai csakhamar elterjedtek. Fordításban is igen népszerű mű volt a «Wealth of Nation.» Bécsben még 1814-ben is jelent meg egy német fordítása (Unternehmungen über die Natur und Ursachen des Nationalreichtums. Aus dem Engl. 4. Ausgabe von Garve, Wien, 1814).

III. Folyóiratok. (The Tatler, The Spectator, The Guardian, The Rambler, The Idler.)

Addison és Steele híres erkölcsi folyóiratai nemcsak Angliában, hanem a kontinensen is rendkívül népszerűek voltak. Fordításban csakhamar elterjedtek Német- és Franciaországban, tartalomban, hangban korán leltek utánzókat (Bodmer, Breitinger). Az angol olvasó érdeklődését leginkább a humoros rajz, az erkölcsi bölcselkedés kötötte le, a melyet páratlan stílus

¹⁾ Az id. Sterne-kiadás hátsó lapján sorolja fel a kiadandó könyveket.

jelességek tettek még hatásosabbá, a külföld pedig a fordításban is csodálta az élet- és jellemrajzolás biztosságát, művésziességét, a »short story« érdekességét és drámai közvetlenségét. A »Spectator«-ral elterjedtség, olvasottság tekintetében majdnem versenyezhetett a »Le Spectateur« vagy a »Zuschauer«.

A mi irodalmunkban is észlelhetjük az angol folyóiratok hatását. Mikes Kelemen távol hazájától még abban az időben keresett és talált mesét, motivumot a »Spectator« (1711—12)¹⁾ francia kiadásában (»Le Spectateur« czimen 1714-től kezdve jelentek meg egyes kötetei), amikor írónk még közvetve sem ismerik az angol irodalom legelterjedtebb és leghíresebb termékeit.

A 18-ik század vége óta ismerik, fordítgatják és utánozzák a híres erkölcsi elmélkedéseket. Kármán az Uránia (1794) bevezető soraiban hivatkozik a »Spectateur«-re, melyre »Popé-k és Addison-ok nem állották kezeiket tenni...« Ő még francia fordításban olvasta. Kis Jánosról van először adatunk, hogy a Spectatort, Guardiant, (1714), továbbá Johnson lapjait, a »The Rambler« (1749—50) és »The Idler« (1758—60) cziműeket eredetiben olvasta. A mit belőlük fordított, azt angolból fordította. A »'Sebbe való könyv« (1799) II. kötetében Johnson egy allegóriáját fordítja le (»A kritika, vagy a tudományok 's mestersegek ítélő Istensége«). Johnson »The Rambler« cz. »folyó munkájának« I. kötetéből.). A »Soproni Estvék« I. kötetében szintén fordít »Néhány (13) töredékeket Johnson Sámuel Rambler czimű időszakíratából.« Az V. kötetben Addison »Spectator«-ának egy számából fordít (»Álom az emberi élet hijánosságáról s nyomorúságáról. Addison után.«). Az Erd. Múz.²⁾-ban összesen tizennégy számot fordított Döbrentei kérésére »az Anglus időszakírásokból: Spectator, Guardian, Rambler, Idler«-ből. Kis János, ép úgy, mint Döbrentei, az angol folyóiratoknak kivonatos kiadását használhatták. *Egy* munkában olvasták az idézett folyóiratok válogatott számait. Kis János azért fordít rendszeresen a »Spectator, Guardian, Rambler«-ből, mert nem külön, hanem együttes kiadásban olvasott azokból. A »Klio«-ban (»Klio, vagy lélek-nemesítő, részint eredeti, részint fordított darabok kötött és kötetlen beszédben.« Kiadta Kis János, Győr, 1825) is egymás mellett közöl oly fordításokat, melyeket a Spectator, Guar-

¹⁾ L. EPhK. 40:97—104. 346—7. A »Spectator« hatását Mikesre nem részletezzük, mert ez a hatás a véletlen műve és nem származik abból az általános áramlatból, melynek következménye Anglia közvetlen kulturális hatása a magyar szellemi életre. A »Spectator« hatása Mikes »Törökországi levelei«-re teljesen elszigetelt jelenség.

²⁾ Erd. Múz. VII—VIII. 1817. »Az Anglus Szemlélő.« »Az Anglus Szemlélő folytatása« (Ford. Kis János).

dian és Ramblerből tett át magyarra. Arra vall Döbrentei híradása is, a melyet 1814-ben Kazinczynak küldött: «A nyáron Franklinnak morális és humoristicus darabjait az anglus Idler, Spectator, Tatlor, Guardian Periodicus Írásoknak extractusát fogom megvenni, s azokból a Múzeumba fordítani» (Kaz. lev. IX. 409—10.). Bizonyára a bécsi könyvpiaczon szerezte be a kívánt angol műveket. 1815. jan. 24-én azt írja Kazinczynak: «megvettem én Bécsben Addisonnak Milton Paradicsomáról szóló észrevételeit, ... Blair-t...» (Kaz. lev. XII. 357.). Döbrentei is fordított az angol morális folyóiratokból,¹⁾ a kisebb meséken, allegóriákon azoknak hatása nyilvánvaló (V. ö. Széplít. Aj. 1821. 65—67., 81—84.). Az ő közléséből tudjuk, hogy Fekete Ferencz, ki Angliában járt, elkészült a Spectator «extractusá»-nak a fordításával (Kaz. lev. XIV. 118. Erd. Muz. 1814. I. «Tudósító levelek.»). A Spectatort más íróink is ismerték. Kölcsény alkalmasint francziául olvasta,²⁾ de különösen sokra tartotta Dessewffy József gróf (Kaz. lev. XVI. 266. XVII. 337.). «Bártfai levelek» című munkájának kilencedik és tizedik levele Döbrentei szerint a Spectatorra emlékeztet.

A Kedveskedő két darabot hoz az «Ánglus szemlélőből»: «Inkle és Yariko» történetét (1824. I.), a melyet a magyar irodalomba még Mikes Kelemen hozott a francia Spectateurból (Törökorsz. lev. 199.)³⁾ és «A jó és rossz természetről való elmékedéseket» (1824. IV. Fordította: p.). Megemlítjük végül, hogy a Hasznos Mulatságokban (1817, II. 20.) Johnson «Rambler»-éből olvasható egy rövid példázat (Az Arany és a Vas.).

IV. Regények.

Az angol szépirodalom nagyon későn hatott regényköltészetünkre. A 18-ik század nagy elbeszélőinek — Swift, Fielding, Smollett, Richardson — nevei nem voltak ugyan teljesen ismeretlenek a magyar író előtt, de Sterne-t kivéve egyetlen egynek sem volt számbavehető hatása regényünk fejlődésére. Később, a romanticizmus korában, a mikor közvetlenül éreztük az angol szellemi áramlatot, Scott iránya háttérbe szorította a régebbi regényirodalmat. Az első, angoltól fordított elbeszélés: Mária vagy a nemes gondolkodású paraszt leány, egy igen szomorú történet. Fordítója, a ki ezt az igen gyenge munkát «erköltsi

¹⁾ L. Kaz. lev. V. 336.

²⁾ V. ö. Csokonai verseiről való bírálatával. «Mi teszi geniálissá Cervantesnek halhatatlan munkáját, a mi a *Spectateurt*, Dunciadot stb?»

³⁾ Kazinczy is említi a «Nézellő» e híres elbeszélését. Kaz. lev. III. 515.

jegyzésekkel meg- bővítette», Bölöni Sámuel. Fordítása Kolozsvárott, 1794-ben jelent meg.¹⁾ Rég elfelejtett elbeszélést fordított le Kis János is: Erkölti oktatás az ifjabb asszonyságok számára. Írta egy angliai dáma. Magyarra fordította Kis János, Győr, 1798. Sokkal nevezetesebb Kisnek egy másik fordítása: Rasszelasznak, egy abyssziniai királyi hercegnek történetei. Regény. Johnson Sámuel angol munkájából. 49. czikkely (Soproni Estvék. II.). Ismerünk a későbbi korból még egy, angolból fordított «napkeleti történet»-et. John Hawkesworth (1715—1773), Johnson egyik utánpótlója írta, az angol eredetiből pedig egy névtelen fordította magyarra (Hasznos Mulatságok. 1817. II. 14. szám. Mirza. Napkeleti Történet, Hawkesworth Angol szerint). Ugyancsak Kis Jánostól való még «A Magyar Pamela» is (Flóra vagy szívreható apró románok, erkölti mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok. I. 1806). Magyar irodalmi termékre Kis e szerény kísérletén kívül Richardson tudtommal nem hatott közvetlenül. A szentimentális korban oly híres családi regényeit azonban nálunk is olvasták. Berzeviczy Gergely még Göttingából írt levelében említi Grandison-t,²⁾ Kazinczy pedig 1807-ben írja, hogy felesége «Richardson Clarissáját olvassa, egykori kedves olvasását...» (Kaz. lev. IV. 535.). Bizonyára német fordításban ismerték e regényeket.

Látnivaló, hogy igen kevés az, a mit íróink akkoriban a gazdag angol regényirodalomról tudnak. Hány robinsonadot ismer ponyvairodalmunk?! Defoe halhatatlan művéhez egyiknek sincs köze. Utánpótlók utánzatai. Defoe nevét e korban csak Szerdahelyinél olvashatjuk.³⁾

Jó ideig nem változott a helyzet. Fielding mesterművét (The History of Tom Jones, A foundling, 1749) többen olvasták. Olvasta Kazinczy is még brünni fogságában (Kaz. lev. VIII. 4.), de hogy Fieldingről mennyit tudott, azt elárulja levele, a melyben «Thom Jones Fielding-jéről» szól (u. o. 114. Döbrentei kijavítja a hibát: 147. l.).⁴⁾ Hasonló tévedést idézhetünk még 1823-ból is, a mikor a «Hasznos Mulatságok» (1823. I. 50.) írnak «Tom Jones. híres angol Íróról» és «Tom Jones Fielding képéről». Fielding is igen népszerű volt Bécsben. Mesterműve 1788-ban jelent meg Bécsben, német fordításban. Az angol író műveinek elterjedtségére a bécsi kiadásoknak nagy

¹⁾ L. ez elbeszélés tartalmát Beöthy Zs. «Szépprózai elbesz.» II. 104—5. Bölöni az erdélyi udv. kancellária ágense, s a Theresianumban a magyar nyelv tanítója volt. Könyvtárában (Bibliotheca Bölönyana... Wien, 1811) sok angol könyve volt.

²⁾ Berzeviczy AL. id. kiad. 29.

³⁾ Poesis Narrativa.

⁴⁾ K. Fieldingből való idézetét l. Kaz. lev. III. 289—90.

befolyásuk volt. A magyar írók közül főleg Kazinczy, Döbrentei és Dessewffy József gróf vették meg az angol írók munkáit Bécsben. Angol irodalmi ismereteik is nagyrészt a bécsi irodalmi körök irányától és ízlésétől függtek. Kazinczy pl. 1811-ben írja Döbrenteinek: «Most jó nekem Gullivers Reisen, melyet ez idén nyomtattak Bécsben. Gyermekségem olta lángoltam ezt megkapni, s csak az idén fogom» (Kaz. lev. VIII. 4.).¹⁾

Látjuk tehát, hogy Richardson szentimentális, moralizáló irányának volt némi visszhangja irodalmunkban, a 18-ik század nagy elbeszélőinek is akadt olvasója, de egészben véve alig beszélhetünk az angol széppróza hatásáról Kazinczyék korában.²⁾

A változó ízlés, az irodalmi hatások új iránya magyarázza meg, hogy a 20-as években egészen más szellemű elbeszélések kerülnek hozzánk az angol irodalom gazdag tárházából. Csak a Szépliteratúrai Ajándéknak három elbeszélését kell vennünk. «Twn John Catty a vallisi haramiavezer»³⁾ (Az Innkeepers Album. The Inn-keepers Album. Arranged for Publication, by W. F. Deacon. London, 1823), «Az anya álma»⁴⁾ (Allan Cunninghamnek Traditional Tales of the english and Scottish peasantry című munkájából, melyet «Lindau, Scott legjobb fordítója» tett németre, 1823) és «Az elevenen eltemettetett»⁵⁾ (Anglus szerint) iránya, tartalma, hangja ugyanannak az olvasó közönségnek szólt, a melynek Edvi Illés Pál angol balladákat fordított. «Az anya álma» fordítója (H. B.) jegyzetben jellemző kívánságnak ad kifejezést: «Bár Hazánknak jelesb írója közzül is, találkozna egy olyan, a ki a nép szájában forgó és sokszor Hazánk történeteinek épült, sok regéket öszveszedné, s hasonló mesterkézzel leírná!» Íróink, a kik a skót és walesi kísérteties, kalandos elbeszéléseket fordították, olvasóink, a kik ezeket olvas-

¹⁾ Megemlítette már Swiftet máskor (1807) is: Kaz. lev. IV. 519. Elsőnek Orczy említi:

Solontól le jöttünk szinte Kalmár Györgyig,
Braminokon által a Pieristáig;
Horáttól Kónyihozz, Voltértől Ortzihozz,
Swifttől Bartsaihozz, Póptól Bárótzihozz.

Két nagyságos elmének... «Két barátunk hosszszú útra való vándorlása» cz. versében. 195. l. Swift egy műve (Schreiben an einen jungen Geistlichen) még 1783-ban jelent meg Bécsben.

²⁾ Negalisza Angliaország hertzegejének históriája (Pesten, 1807) és Etelred Angliaország királyának történettyei (Pest, 1814) cz. elbeszéléseknek fordítóját s a fordítások eredetét nem ismerem.

³⁾ Széplít. Aj. 1825. 3—20.

⁴⁾ Széplít. Aj. 1824. 49—61.

⁵⁾ Széplít. Aj. 1824. 177—181.

ták, kevés idővel később egyforma lelkesedéssel fogadták Scott romantikus rajzait.

* * *

Külön emeljük ki a nagy humoristának, Sterne Lőrincznek (1713—1768) irodalmunkra tett hatását, mely a 18-ik század végén észlelhető először és évtizedeken át mutatkozik szépprózánk formájában, hangjában és stílusában egyaránt. Még a 20-as években fellendült novellairodalmunkban is nyomozható.

Sterne eredetiségének három mozzanatát emeljük ki: a humor szeszélyes csapongását, a sterne-i «érzékenységet» és az elbeszélés új, az eddiginél sokkal szabadabb szerkezetét, a mely a legnagyobb subjectivismust engedte meg. Követői írói egyéniségének főleg eme vonásait utánozták. Világirodalmi hatása ismeretes. Franciaországban kivált a «Sentimental Journey»-t dicsoították, Németországban a «shandysmus»-nak is akadt sok rajongója. A legnagyobb német szellem hódolt a Sterne-kultusznak. Saját vallomása és a «Wilhelm Meister Lehrjahre» formája, hangja bizonyítja az angol humorista hatását. Wieland, Jean Paul — mint ismeretes — szintén lelkes hívei Sterne-nek.

Sterne műveit azonban nem Németországból importáltuk. A bécsi irodalmi ízlés hozta hozzánk ezeket is. A «Wiener Musen-almanach» már 1779-ben említi az «Érzékeny utazás»-t,¹⁾ a 80-as években a bécsi irodalmi körök felkapják, ismertetik és terjesztik egyéb műveit is. A 90-es években angol eredetiben jelennek meg művei egyenként és összesen Bécsben, Sammer R. könyvkiadónál.²⁾ E kiadást használták nálunk azok, a kik Sterne műveit eredetiben olvasták. Döbrentei 1815-ben írja Kazinczynak: «Én most vettem meg Bécsben Sternének minden Munkáit» (Kaz. lev. XII. 407.). Az angol író életrajzát is, mivel az Kazinczy fordításában elmaradt, az Erdélyi Múzeumban (VII. 1817. Döbrenteitől: Sterne Lőrincz élete.) közli «a szerint, a hogy a Bécsi anglus kiadásban áll.»³⁾ (V. ö. Kaz. lev. XIV. 375.). Későbbi fordítása (Yorick és Eliza levelei. Angolyból. Pesten, 1828) is a bécsi kiadásból való (I. az «Elő beszéd»-et

¹⁾ Rommel id. értek.

²⁾ Letters of the late Mr. Laurence Sterne, Vienna, 1797. A II. köt. hátsó lapja a következő kiadásokat jelzi: Yorick's Sentimental Journey, 4 vols. 1795; Letters between Yorick and Eliza, sec. edit., 1797.; 1798-ban pedig Sterne összes művei (a falsificatiókkal együtt) jelentek meg 9 kötetben (Az egyet. könyvtárban is van egy teljes példány, a múz. ktárban pedig a «Letters... 1797.» kiadása). 1798-ban Tristram Shandy jelent meg német fordításban.

³⁾ A kiadást a teljes címével idézi. Sterne életrajzát I az I. kötetben (III -XXIII.).

Sammer 1797-iki kiad.). Kazinczynál, a Sterne-kultusz első terjesztőjénél Magyarországon, a bécsi irodalmi ízlés hatását tán felesleges hangsúlyoznunk. Ők ketten — Döbrenteivel — fordítottak a legtöbbet Sterne műveiből, ők vezették be a magyar irodalomba.¹⁾

Sterne nevét, «olly igen eszméretes Yorick munká»-ját már a Mind. Gyűjt. idézi (Mind. Gyűjt. II. 1789. Állhatatlanság. 315—6.). Hatása Kazinczynál állapítható meg először. «Utazások» cz. munkájának formája²⁾ az «Érzékeny utazások» hatására vall. Bajos volna ennek az állításnak bizonyítása. De Kazinczy már 1791-ben, ápr. 8-án írja Aranka Györgynek, hogy «Yoriktól megtanulta, hogy a jó szándékkal meg kell elégedni, mert az Úr Isten is megelégszik vele» (Kaz. lev. II. 186.). Későbbi útleírásaira (Magyarországi utak, Erdélyi levelek) határozottan hatott Sterne műveinek nemcsak formája, hanem hangja is. Sterne-i humorra, szeszélyre, fordulatosságra törekszik Kazinczy is, bár ezeket a reális rajz erősen tompítja. Önéletrajzáról maga mondja: «Laune und Yorickischer humour hat hier ein grosses Spiel...» (Kaz. lev. XVI. 180.). Még a «Vitkovics Mihályhoz» írt epistolának sátánját³⁾ is az «Érzékeny utazások»-ból vette (Sentimental Journey. The Temptation [Paris] cz. fejezet II-ik része).

Kazinczy Sterne két művét fordította magyarra. «Yorick és Eliza levelei»-t még brünni fogságában fordítgatta francziából (Kaz. lev. II. 421.). Később — szokása szerint — újból átdolgozta. Frenais⁴⁾ franczia fordítása, egy német fordítás és az angol eredeti volt előtte (Kaz. lev. XIV. 437.). Fordításai 1814-ben jelentek meg (Kazinczy Ferencz munkái. Pest, 1814. 9 kötet. IV. Yorick és Eliza levelei. Raynalnak keservével Eliza után. 3—79. Toldalék. Raynalnak keserve Eliza után. 79—86. Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban. 89—346.⁵⁾

Döbrentei nem volt megelégedve Kazinczy fordításával. Kifogásolta, hogy nem az eredetiből fordított, ép úgy, mint annak idején Kazinczy kifogásolta Péczelinek francziából került Young-

¹⁾ A Tud. Gyűjt. egy értekezése (A kedvi-csiklandról vagy kedvi csapongásról. 1825. IV. 62—84.) főleg Sterne és Chesterfield munkái alapján tárgyalja a «humor» fogalmát.

²⁾ Orpheus. 1790. I.

³⁾ «S az álnokságok atyja,
A vén csábító, a ki énutánam,
A mint tudod, hol egy, hol más alakban
Kisértve kullog, azt sűgá tanácsul,
Hogy a legénykének vetnék csapat...» (I. Kaz. lev. VIII. 528.).

⁴⁾ Lettres d'Yorick à Elisa, trad. par Frenais, 1776.

⁵⁾ Újra megjelent az Olesó Ktárban (1489—94) Berki Miklós bevezetésével.

fordítását. Ő maga is »sterneizirozott« valamikor leveleiben (Kaz. lev. XII. 407.), fordított is műveiből, egy barátját is rá akarta venni az »Érzékeny utazások magyarra fordítására« (Kaz. lev. IX. 477.), most pedig, miután Kazinczy fordítása megjelent,¹⁾ érdeklődése újból Sterne felé fordul. De csak jó későre készült el a munkája (Yorick és Eliza levelei), melyet azután 1828-ban adott ki. Nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy fordítása az angol eredetin alapszik. Kazinczyé pedig francziából készült. »Épen ennek mutatása bánta őt (t. i. Kazinczyt), ki mint első akara délczezeskedni a nyugati észlángok megismeretetésében«, írja Berzsényinek 1831-ben.²⁾ Kazinczy és Döbrentei³⁾ fordításán kívül még egy Sterne-fordítást ismerünk e korból. »Tristram Shandy«-jéből fordít valaki egy kis mutatványt (Kedveskedő. 1824. I. Szeretőzésre tanogató levél Aglegények számára. Sterne Lőrincz, ánglus humorista Írónak illy czimű Romanjából: Tristram Shandy, vol. VI. ***)

Döbrentein, Kazinczyn kívül barátjuk, Dessewffy József gróf is lelkes híve Sterne szeszélyes humorának. Bártfai leveleit (Bártfai Levelek, írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe Gróf Désöfi József 1817-ben S. Patakon. Megjelent 1818-ban.) bírálójuk, Teleki József gróf Yorick Érzékeny utazásai-hoz hasonlítja. Dessewffytől olyasfélét várt, mint az »Ábrándozó Ángoly Paptól.« Nagyhirű volt akkoriban »Yorick«. »Szivillető egyes jegyzetei majd minden pallérozottabb nyelveken, majd minden miveltebb embereknek kezeiken forgani mind e mai napig sem szűntek meg«, írja Teleki József az említett bírálatban (Tud. Gyűjt. 1819. VI. 200.).

Forgatták nálunk is. És voltak más íróink is, a kik e korban Sterne hatását éreztetik. Szemere Pál, neje,⁴⁾ a ki maga is költő, továbbá barátjuk, Kölcsey »Yorick« humorának ép úgy megértői, mint édeskés »érzékenysége«nek. Van Szemere Pálnak egy kisebb elbeszélése, melynek czíme: A hivatal (Történet levelekben).⁵⁾ Már a levélforma is sejteti a »Sentimental Journey« hatását. De a humoros hang, rövid, sokszor kihagyásos mondataival, szeszélyes csapongásaival, folytonos kitéréseivel határozottan Sterne tanítványára vall. Szemere nagyon kedvelte ezt a hangot. Kölcseyt is ösztönzé »humoristikus valamire

¹⁾ V. ö. Kaz. lev. XIII. 318.

²⁾ Berzsényi összes művei. 1842. III. 167.

³⁾ Döbrentei nem a »Sentimental Journey«-t, hanem »Letters between Yorick and Eliza« cz. művet ford. Az Olesó Ktár id. kiad. adata (23—24. l.) hibás.

⁴⁾ »Jorich«-ot 1815-ben Kölcseynek írott levelében említi. Szemerei Szemere Pál munkái. I—III. Budapest, 1890. I. 262.

⁵⁾ Aurora. 1822. 263—302. l. »Yorick«-ot a 286. lapon említi.

(à la Yorick» ; ez el is kezdte «a szeszélyes valamit. S talán végzett is volna holmit, de Ádám megholt.» ¹⁾ Yorick-ot régóta ismerte ő is. Kazinczynak még 1817-ben írta: «Yorick sokat veszteni fogott azzal, hogy francziából jött által. Minthogy nekünk humoristikus írónk nincs, a Yorick fordítójának próbát kellett volna tenni, ha a nyelvnek ezen oldalra nézve vagynak-e kincsei?» ²⁾ Ezt a hűmört a «sterne-i» érzékenységgel együtt ő is utánozta némileg későbbi munkáiban, melyeknek tárgyalása azonban már nem tartozik ennek a dolgozatnak kereteibe. ³⁾ Nekünk meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy Kazinczy és Döbrentei ismertették meg íróinkat Sterne nevével, írói modorával, hűmörével és «érzékenység»-ével. ⁴⁾ Hatása innen indult ki és Kölcseyre, Szemerére terjedt át. Hogy a 20-as évek novellairodalmának (Fáy András, Kisfaludy Károly stb.) levélformája, könnyed, hűmörös hangja mit köszönhet Yorick leveleinek, azt a további részletkutatás fogja megállapítani.

¹⁾ Kölcsey Minden munkái. IX. 395.

²⁾ Minden munkái. IX. 186.

³⁾ V. ö. Bp. Sz. 1903. Angyal D.: Kölcsey Ferencz.

⁴⁾ A nehezen magyarázható «sentimental» szó igazi jelentését könnyen megértjük Vidényi levelének hangjából (Széplít. Aj. 1824. 151—157. l. »Szemerei Szemere Pál úrhoz, barátomhoz«).

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
Bevezetés	3
I. Református theologusok Angliában	4
II. Kulturális érintkezések Bécs és Anglia között	12
III. Magyar érdeklődés Anglia iránt	15
IV. Angolok Magyarországon	25
V. Angol irodalmi hatások költészetünkben	31
Függelék.	
A) Versek	55
B) Shakespeare	88
C) Próza	93
Név- és tárgymutató	106

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- A**baffy Ferencz 24.
 Adami János 8.
 Addison 42, 64, 96, 97—8.
 Alexander Bernát 90.
 Amesius *Anghai puritanismus* 6.
 Ányos Pál 11, 63, 72—4, 84—5, 89.
 angol és magyar természetéről
 37.
 Hobbes elméletéről 31.
 Apor István 7.
 Aranka György 76, 89.
 Anglus és Magyar igazgatás-
 nak egyben-vetése 37.
 Arany 66, 77.
 Aranyosrákosi Székely Sándor
 69—70.
 Arbuthnot 79.

Bacon 31.
 Bacsányi János 63, 78, 93.
 angol irodalmi ismeretei 43—4.
 Ossian-fordítása 66—7, 69.
 Ballada 55—7.
 Balogh Pál 60.
 Banks 16, 20—1.
 Bárány Péter 41.
 Barcsay Ábrahám *Hompeschről*
 28, 62.
 Barcsay és Young 83—4.
 Barcsay Ábrahámné 23.
 Baritsch Adalbert *az angol és a ma-*
 gyar alkotmányról 36—7.
 Báróczi Sándor 66, 85.

 Baróti Szabó Dávid 43.
 Milton-fordítása 63.
 B. Szabó és Ossian 67—8.
 Bathurst lord 29.
 Benedek Mihály 9. 11.
 Benkő Ferencz 87.
 Benkő Sámuel 24.
 Benyovszky Móríc gróf 24.
 Berzeviczy Albert 18.
 Berzeviczy Gergely 19, 96, 99.
 Angliában 17—8.
 Berzsényi Dániel 94.
 Teleki Lászlóról 48.
 Bessenyei György 11, 31, 78, 89.
 az angol költőkről 32—3.
 Miltonról 62.
 Pope-követője 71—2
 Young-fordítása 83—4.
 Bessenyei Sándor *Milton-fordítása*
 64—5.
 Bethlen Miklós 7—8.
 Bisterfeld 5.
 Blair Hugo 50, 93—4, 98.
 Bod Péter 4, 9.
 Boér Sándor 90.
 Boileau 78.
 Bolingbroke 14, 93.
 Bolyai Farkas *angol fordítása* 51,
 61, 64, 72.
 Shakespeare-paródiája 92.
 Bowring 30, 69.
 Bölöni Farkas Sándor 50—1, 74, 91.
 Bölöni Sámuel *fordítása* 98—9.

- Bright Richard 22—3. 37.
Festetich Györgyről 24.
Magyarországról 29—30.
- Brooke 57.
- Brown dr. 29.
- Brunswick Ferencz 22.
- Brydone *Tour to Sicily and Malta* 45, 95
- Buckingham 46.
- Buczy Emil 55, 82, 92.
angol irodalmi ismeretei 50.
- Budai Ézsaiás 9.
- Bunyan *Keresztény utazás* 10.
- Burke 14.
- Butler *Hudibras* 39, 45, 57.
- Byron 50, 51—2, 57—9, 79.
- Cambridge-i anglus 29.
- Chaucer 49, 59.
- Churchill 14, 46.
- Colardeau 72—3.
- Conrad János *a szász és az angol nyelvről* 38.
- Conway 25.
- Cook 95.
- Cowley 49.
The Chronicle 59.
- Crousaz 78.
- Csaplovits János *párhuzama angol és tót között* 38.
- Cseh-Szombati Sámuel 24.
- Cseppán István 73.
- Cserey Farkas 29.
- Cserei Mihály 7.
- Cserey Miklós 82.
- Csokonai Vitéz Mihály 9, 15—6, 68, 73, 81—2.
Townsonról 27.
angol-magyar jellembeli rokonságról 37.
angol irodalmi ismeretei 45—6.
Milton elveszett paradicsomáról 65.
Pope követője 75—8.
Youngról 87.
- Cumberlandi herceg 29, 37.
- Cunningham, Allan 100.
- Czirjék Mihály 73.
- Dayka Gábor 45, 73—4, 87.
- Deák Zsigmond 60.
- Debreczeni T. István 10.
- Defoe 99.
- Denis 18, 43, 63.
Ossian-fordítása 66, 68.
- Dessewffy József gróf 18, 27, 64—5, 69, 82, 92, 95, 98, 100, 103.
angol irod. ismeretei 47.
- Diószegi Mátyás 10.
- Doddridge 10.
- Douglass 26.
- Döbrentei 30, 42, 55, 59, 60, 79, 92, 94—5, 97—8, 100.
angol irod. ismeretei 49.
utása erdélyi írókra 50.
Ossian-fordítása 67, 69.
Macbeth-fordítása 91.
Sterne-fordítása 101—4.
- Dryden 44, 46, 81.
- Dunkin 46.
- Dupré de Saint Maur 64.
- Ebert 83.
- Edvi Illés Pál 42, 56—7, 60.
- Endrődy János 90.
- Eschenburg anthológiája 40—1, 45, 55—6, 59, 60, 90.
- Esterházy Pál Antal herceg 20.
- Esterházy Miklós herceg 20, 81.
- Etelred történettyei* 100.
- Evans 56.
- Farkas András 23.
- Farkas Károly *Mulatságok* 46, 60, 67, 76, 88.
- Fáy András 104.
- Fazekas István 11.
- Fekete Ferencz 24, 95, 98.
- Ferenczi Zoltán 64.
- Festetich György 24, 27, 29.

Fielding 45, 98—9.
 Forray András báró 22.
 Fox 36, 39.
 Földi János 90.
 Franklin 98.
 Frenais 102.
 Fülepi (F.-Öri) Gábor 10.

Gálos Rezső 59, 81.
 Garrick 89.
 Gay 39—40, 55.
 Geleji Katona István 5.
 Gentz Frigyes 14.
 Gibbon 14, 94—5.
 Goethe 44.
 Goldsmith 49, 59—60.
 Gore *Hungarian Tales* 30.
 Göböl Gáspár 72.
 Grassalkovich herceg 22.
 Gray 49, 51, 57, 59—61, 92.
 Guardian, The 97—8.
 Gulyás Pál 61, 86.
 Gvadányi 86—7.
 Gyulay Lajosné 49.

Haliczky András 29.
 Haller Gábor 8.
 Haller Jánosné 91.
 Harris lord 13.
 Hawkesworth 99.
 Haydn 81—2.
 Hayley 46.
 Héczei Pál 72.
 Hegedüs Sámuel 94.
 Heinrich Gusztáv 66—7, 70.
 Helmezy Mihály 57.
 Herschel 24.
 Hervey 61.
 Hill 46.
 Hobbes 31, 93.
 Home 93—4.
 Hompesch-Bollheim Károly 28.
 P. Horváth Ádám 31, 37, 78, 82.
 Hompeschről 28.
 angol nyelvtudása 40.

Milton-fordítása 40, 64.
Young-fordítása 87.
 Horváth János 42, 67.
 Horváth Zsigmond 42.
 Hume 14, 93, 94—5.
 Hunter 26.
 Hunyadi (Szabó) Ferenc 11, 64.
 Hunyadi János, a *Gresham-college*
 tanára 8.

Idler, The 97—8.
Inkle és Yariko 98.
 Iratosi T. János 10.

Jackson 27—8.
 Jago Richard 92.
 Jászberényi Pál 8.
 Jean Paul 101.
 Jetting Károly 24.
 Johnsohn 42, 97—9.
 Jones, Sir Will. 16.

Kármán József 97.
 I. Károly, *angol király* 5.
 Károlyi József 23.
 Katona József 90.
 Kaunitz 13, 37.
 Kazinczy Ferenc 9, 36, 57, 63,
 82—3, 85, 95, 99, 100.
 az angol kertekről 23.
 Townsonról 27.
 angol nyelvtudása 44.
 levele Retzerhez 45.
 Ossian-fordítása 67.
 Young-fordítása 86.
 Hamlet-fordítása 89—90.
 Sterne-fordítása 101—4.

Keith, Sir R. M. 25.
 Kempelen Farkas 24—5.
 Kis János *angol nyelvtudása, fordítái* 40—2, 64, 74, 79, 80, 81, 87,
 94, 97, 99.
 Lilla 55.
 Szivem krónikája 59.
 A falusi pap 60.

- Herkules választása* 60.
Aratáskor 80.
Egy barátomhoz 88.
Agathonhoz 88.
 Kis József 96.
 Kisfaludy Károly 70, 104.
 Kisfaludy Sándor 68—9, 73, 78, 91.
 Kleist 80—1.
 Knox 42.
 Kollonics 7.
 Komáromi Csipkés György 6.
 Kóroczy György 10.
 Kovács Ferencz 64.
 Kölcsény Ferencz 16, 28, 65, 70, 74,
 78—3, 92, 98.
 angol irod. ismeretei 51—2.
 Kölcsény és Sterne 103—4.
 Köleséri Sámuel 10.
 Kreskay Imre 72.
 Kudriaffsky János 17.

 Lansdowne 16.
 Langbein 59.
 Lemouton *angol grammatikája* 43.
 Le Tourneur 33, 61, 83—6.
 Lindau 100.
 Locke 12, 31, 48, 93.
 Lorántffy Zsuzsanna 5.
 Lowth 41.

 Macdonald 67.
 Mallet Dávid 56.
 Mareuil de Pierre 64.
 Mason 10.
 Medgyesi Pál 4—5, 10.
 Mednyánszky János 62.
 Mérey Sándor 90.
 Metternich 58.
 Mikes Kelemen 97.
 Milton 6, 31, 32, 34, 39—40, 44, 46,
 48, 50—51, 66.
 Defensio 10—11.
 József eladatása 11.
 Elveszett paradicsom 61—5.
 Mindszenti Sámuel 10.

 Miskolczi Csulyak Gáspár 6.
 Molnár János 5.
 Montague, lady 45.
 Montaigu, lord 26.
 Moore Tamás 50.
 Morvay Győző 57—8.

 Nagy Gábor 27.
 Nalácz József 85.
 Nánási Lovász István 10.
 Negalisza históriája 100.
 Németh László 40.
 Némethi Sámuel 10.
 Némethi Pál 40.
 Neumann *Milton-átdolgozása* 44, 63,
 66.
 Newton 31.

 Orczy Lőrincz 11, 31, 62, 71, 78,
 85—6.
 Ossian 43—4, 46, 49—50, 52.
 hatása költőinkre 65—70.
 Orokocsi Főris Ferencz 6.

 Paget Vilmos lord 7.
 Pallásthy Márton 24.
 Pápai István 72.
 Pászthory Sándor 23.
 Patai (Balog) János 10.
 Péczeli József 11, 33, 59, 64, 74, 80,
 89—90.
 angol utazókról 26.
 fordításai, könyvei 38—40, 57.
 Hervey sir-halmái 61.
 Young-fordítása 85—6.
 Peláty Anzelmus 75.
 Percy *Reliques* . . . 55—7.
 Pethe Sándor 24.
 Petkó János 10.
 Petőfi 66.
 Petravits Ignác 74—5.
 Petz Lipót 42.
 Philips 46.
 Pitt 14, 21, 36, 39.
 Poe, Edgar Allan 24.

- Pope 11, 14, 31—2, 34, 44, 46, 51—2, 83, 97.
műveinek bécsi kiadása 33.
hatása Teleki Lászlóra 48.
hatása a magyar költőkre 70—80.
- Prior 80.
- Prónay Gábor 87.
- Pusztay Sándor 88.
- Ráday Gedeon 67, 86.
- Rajnis József 63—4.
- I. Rákóczy György 5.
- II. Rákóczy György 5.
- Rambler, The 41, 97—8.
- Retzer József báró 34—5.
Széchenyi Ferencz barátja 41.
anthológiája 46, 55, 57, 59, 60, 80, 82.
- Révai 39.
- Reviczky Károly 16—7, 37.
- Ribini János Dániel 19.
- Richardson 39, 98—100.
- Riedl Teophil 21.
- Robertson 11, 14, 39, 95.
- Robinson Crusoe 39.
- Rosecommon 46.
- Rozgonyi József 9.
- Salamon Ferencz 76—7.
- Sammer R. 35, 45, 96, 101.
- Sándor István 46, 59, 89.
Angliában 22.
- Sceau gróf 7.
- Scott, John 80.
- Scott, Walter 52, 56, 79, 98, 100.
- Schröder Frigyes 88, 90.
- Segesvári István 24.
- Seilern gróf 13.
- Shaftesbury 42.
- Shakespeare 31—2, 34, 44, 50—2, 58.
hatása a magyar költőkre 88—93.
- Siddon 22.
- Sinai Miklós 9.
- Skaritza Máté 4.
- Smith Ádám 14, 18—9, 96.
- Smollett *Count Ferdinand Fathom* 25—6, 39, 98.
- Somosy 44.
- Spectator, The 41, 97—8.
- Spencer, lady 20.
- Spenser 44.
- Sprat 59.
- Steele 42, 96.
- Sterne 44, 49, 52, 74, 98.
hatása a magyar írókra 101—4.
- Swift 14, 45, 52, 74, 98, 100.
- Száldobosi Pap János 43.
- Szatsvay Sándor 32.
- Széchenyi Ferencz gróf 12, 14, 16, 26—7, 29, 37, 89, 96.
Angliában 18—20.
hatása a dunántúli írókra 41.
- Széchenyi István gróf 52, 58.
- Székely Ádám 12, 31.
- Szeleczky Károly *angol grammatikája* 43.
- Szemere Pál *A hivatal* 103—4.
- Szepesi Csombor Márton 8.
- Szerdahelyi György 33, 89, 99.
- Szilágyi Sámuel 9, 11, 74.
- Szrógh Sámuel 37.
- Tanárky János 11, 95.
- Tatai Ferencz 10.
- Tatler, The 98.
- Taube Frigyes Vilmos 13—4.
- Taylor 80.
- Teleki Ádámné 61.
- Teleki Ferencz 51.
- Teleki István 21, 40.
- Teleki József 21, 39, 93, 103.
angol nyelvismere 48.
- Teleki László 11, 40.
Angliában 21.
- Teleki Leopoldine 58.
- Teleki Mihály 9, 47.
- Teleki Sámuel *könyvtára* 33.

- Teleki Sándor 9.
 Telkibányai 6.
 Teveli Mihály 77.
 Thackeray 20.
 Thomson 39, 50—1.
 hatása magyar költőkre 80—2.
 Tickell 57.
 Tittel Pál 24.
 Toland 48, 93.
 Toldy Ferencz 30.
 Tolnai Dali János 4—5.
 Townson Róbert *Magyarországon*
 26—7.
 Töltényi Szaniszló 56.
Two John Catty 100.
- Uri János 10.
- Vallisius *angol grammatikája* 40.
 Vay József báró 17.
 Vay Miklós báró *Angliában* 16—7.
 Versegly Ferencz 36, 88, 94.
 angol nyelvtudása 46.
 A vízkórságos 47, 80.
 A kanál 47, 80.
 A veréb és gerlicze 47, 57.
 Versényi György 76.
 Veszprémi István 24.
- Vidényi 104.
 Virág Benedek 67—8.
 Vitzay gróf 23.
 Voltaire 33, 63—4, 70, 78, 83.
 Vörösmarty 52, 92—3.
- Waller 44.
 Walsh 82.
 Warburton 78.
 Weisse 89—90.
 Wendeborn *útleírása* 19, 42.
 ifj. Wesselényi Miklós báró 50—1,
 69.
 Wieland 27, 89, 101.
 Wraxall, Sir N. W. 14, 26.
- Yorick 52, 102—4.
 Young Arthur 16.
 Young Eduárd 11, 31—4, 39, 48,
 61.
 szatírái 46.
 hatása a magyar költőkre
 82—8.
- Zách János Ferencz báró 24.
 Zachariä 75, 80—1.
 Zigán János 42.

S.: Szombatos codexek. 60 f. — III. Szász B.: A reflexiv és valláserkölcsei elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. Kúnos és Munkácsi: A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. Vámbéry: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VII. Thury J.: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. Telfy: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. Kálmány L.: Boldogasszony, ősvallásunk istenaszonya. 40 f. — X. Brassai: A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. Gr. Kuun G.: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. Ábel J.: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — XIII. k. I. Heinrich G.: Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. Barna F.: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. Goldziher I.: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. Ábel J.: A homeroszi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. Barna F.: A votjakok pogány vallásáról. 40 f. — VI. Szarvas Gábor: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. Budenz J.: Egy kis viszhang Vámbéry Ármín úr válaszára. 40 f. — VIII. Szily K.: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. Bogisich M.: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. Joannovics: Szórendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. Pecz V.: A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. Telfy: Heraclius Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — XIV. k. I. Ábel J.: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. Joannovics: Szórendi tanulmányok. II. rész. 80 f. — III. Barna F.: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. Telfy: Jelentés újhellén munkákról. 60 f. — V. Kálmány L.: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. Putnoky M.: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. Simonyi: A magyar szótók. 60 f. — VIII. Simonyi: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. Brassai: Szórend és accentus. 80 f. — X. Telfy: Három francia hellenista és a volapük. 40 f. (1887—1889.) — XV. k. I. Dr. Schreiner M.: Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. Haraszi: André Chénier költészete. 3 K. — III. Simonyi: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. Hunfalvy P.: Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 20 f. — V. Zichy A.: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. Telfy: Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VIII. Asbóth O.: A hangsúly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — X. Telfy: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. Dr. Kégl S.: Tanulmányok az újkori persa irodalom történetéből. 3 K. — XII. Gróf Kuun G.: Újabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. Finály: A besztercei szöszedet. 4 K. — VII. Szamota I.: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. Hegedüs I.: Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. Dr. Kúnos I.: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. Hegedüs I.: Dicseének Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. Dr. Mahler: Egyiptologiai tanulmányok a choronologia köréből. 30 f. — III. Kégl S.: A perzsa népdal. 90 f. — IV. Melich J.: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. Kozma F.: Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus. 2 K. — VI. Dézsi L.: Sz. Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. Vadnai: Csakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. Gyomlay: Szent István vesztprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. Mahler: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. Id. Szinnyi J.: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.) — XVIII. k. I. Gyomlay: Böles Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K. 20 f. — II. Katona L.: Temesvári Pelbárt Pélái. 1 K 20 f. — III. Némethy G.: A római elegia viszonya a göröghöz. 48 f. — IV. Thury J.: A «Behdset-ül-Lugat» csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. Katona L.: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban 1 K 60 f. — VI. Dr. Cserép J.: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. Thury J.: Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. Szilasi M.: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. Kégl S.: Szenáji. 3 kor. — X. Katona L.: A Teleki-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. Bayer: Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. Haraszi: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. 1 kor. 20 f. — III. Thury J.: A középkori török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. Melich J.: A brassói latin-magyar szótár-töredék. 60 f. — V. Pecz V.: A classica philologia jövője. 60 f. — VI. Hegedüs I.: Petrarca «Szózatja». 50 f. — VII. Kúnos I.: Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. Cserép J.: C. Julius Caesar commentariussainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f. — IX. Melich J.: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 3 K. — X. Kégl Sándor: Dsilál ed-Din Rúmi négysoros versei. 1 K 50 f. — XX. k. I. Ferenczi Zoltán: Petőfi és a szocializmus. 1 K — II

Schmidt J.: Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében. 1 K 50 f. — III. Asbóth Oszkár: Szláv jövevényszavaink. (I. rész.) 2 K. — IV. Melich J.: Révai Miklós nyelvtudománya. 1 K. — V. Némethy Géza: Ovidius és Lygdamus. 1 K. — VI. Geyza Némethy: De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto. 1 K. — VII. Goldziher Ignác: Uri János. 30 f. — VIII. Horváth Cyrill: Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. 90 f. — IX. Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. I. (bevezető) rész. — X. Asbóth Oszkár: A *j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. 1 K 20 f. — XXI. k. I. Geyza Némethy: De Ovidio Elegiae in Messallam auctore. 60 f. — II. Váczy János: A nyelvújítás győzelme. 1 K 60 f. — III. Hegedüs István: Menander redivivus. 2 80 f. — IV. Némethy Geyza: De sexta Vergilii ecloga. 60 f. — V. Kégl Sándor: Bhagavadgítá. 80 f. — VI. Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizanci íróknál. 1 K 80 f. — VII. Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. 1 K 50 f. — VIII. Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. 2 K. — IX. Némethy Géza: P. Vergilii Maronis Catalepton. 60 f. — X. Kégl Sándor: Emír Khoszrev. 80 f. — XXII. k. I. Kallós Ede: Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz I. (Trimeterek, tetrameterek, elegiák.) 2 K. — II. Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. (Székfoglaló.) 2 K. — III. Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. II. (érdemleges) rész. I. fele. 2 K. — IV. Badics Ferencz: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. (Székfoglaló.) 2 K. — V. Schmidt József: Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására. 2 K. — VI. Rácz Lajos: Rousseau és Sauttersheim. 1 K 50 f. — VII. Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 3 K. — XXIII. k. I. Jánosi Béla: Szerdahelyi György æsthetikája. 1 K 50 f. — II. Színnyei Ferencz: Jósika Miklós. 2 K 40 f. — III. Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. 1 K. (Sajtó alatt). — IV. Darkó Jenő: Böles Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. 2 K 60 f. — V. Hegedüs István: Schesaeus Ruinae Pannonicae cz. epikus költeménye. 60 f. — VI. Jánosi Béla: Schedius Lajos æsthetikai elmélete. 1 K 50 f.

Megrendelhetők, a mennyiben még készletben vannak, a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában Budapest, V. Akadémia-utca 2.